

2017 | 3

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *BOLLÓK ÁDÁM–B.SZABÓ JÁNOS*
A DE ADMINISTRANDO IMPERIO KAZÁR
FORRÁSAI ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS
- *PÁLOSFALVI TAMÁS*
MENNYI IDEIG TARTOTT NÁNDORFEHÉRVÁR
ELSŐ OSTROMA?
- *MARTÍ TIBOR*
OKLEVELEK ARAGÓNIAI BEATRIX
HAGYATÉKÁBÓL
- *LÁSZLÓ ANDOR*
ILLÉSHÁZY ISTVÁN CSATLAKOZÁSA
BOCSKAIHOZ
- *TÓTH ÁRPÁD*
A REFORMKORI PESTI EGYESÜLETEK
MINT A NYUGATI MINTÁK KÖVETŐI
- *VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT*
BANGHA BÉLA A ZSIDÓKÉRDÉS
ÚTVESZTŐIBEN
- *KECSKÉS D. GUSZTÁV*
AZ ENSZ MENEKÜLTÜGYI FŐBIZTOSSÁGA
ÉS A KÁDÁR-KORMÁNY

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZEZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LIX. ÉVFOLYAM, 2017. 3. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Bollók Ádám–B. Szabó János: Hogyan tünt el a *De administrando imperio* 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány 347
- László Andor: Illésházy István csatlakozása Bocskaihoz (1605) 379
- Tóth Árpád: „Majmolás” vagy civilizációs fölzárkózás?
A reformkori pesti egyesületek mint a nyugati minták követői 399

VITA

- Pálosfalvi Tamás: Mennyi ideig tartott Nándorfehérvár első ostroma?
Gondolatok egy „páratlanul rosszul ismert” esemény kapcsán 417

MŰHELY

- Veszprémy László Bernát: Egy avított jezsuita antijudaista.
Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben 439
- Kecskés D. Gusztáv: Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és a Kádár-kormány közti kapcsolat az 1956-os magyar menekültválság idején 463

DOKUMENTUM

- Martí Tibor: Oklevelek Aragóniai Beatrix hagyatékából.
Magyar vonatkozású források a spanyol katonai lovagrendek iratanyagában 491

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

Egy avított jezsuita antijudaista

Bangha Béla SJ a zsidókérdés
útvesztőiben

Bangha Béla jezsuita páter és „sajtóapostol” halálakor egy érdekes nekrológ jelent meg a kolozsvári cionista zsidó újság, az *Új Kelet* hasábjain. Jámbor Ferenc, a lap szerkesztője így emlékezett meg Bangháról: „Hogy most Bangha páter meghalt, a magyarországi zsidótörvény és fajelmélet egyik legkíméletlenebb ostromozója szállt sírba. Nem, ez nem sajtóhiba. Valóban: a fajelmélet legkíméletlenebb ostromozója szállt sírba vele.”¹

Mindez kimondottan idegenül hathat Bangha közkeletű megítélésének ismeretében, s dacára annak, hogy a nekrológban voltaképpen nem volt semmi novum, a korabeli olvasó is meghökkenhetett rajta (lásd: „Nem, ez nem sajtóhiba”). Bangha Béla zsidósággal kapcsolatos állásfoglalását megannyi helyen elítélte a történeti szakirodalom, s miközben nem céloz felmenteni a jezsuita pátert a közkeletű „antiszemita” minősítés alól, úgy vélem, hogy korábban ismeretlen vagy nem helyén kezelte források alapján számos, a páter és a zsidóság viszonyát érintő kérdést érdemes revízió alá venni.

A páter tevékenységével kapcsolatosan elhangzott történészi kritikát így lehet összefoglalni: Bangha Béla a nyilas program – vagy a német fajelmélet – alapján álló szónok volt, „pogrompap”, aki zsidóellenes zavargásokat robbantott ki beszédeivel, aki egy zsidómentes Magyarországról álmodozott, „megelőzve” ezzel még a holokauszt kivitelezőit is.² Bár a kritikák megfogalmazóinál (ellentétben az apológia képviselőivel) nem feltételezek semmifajta elfogultságot, a fentiekkel szemben azt állítom, hogy Bangha Béla nem követte sem a nyilas, sem a náci fajelméletet a zsidósággal kapcsolatban, hogy beszédeivel nem okozott pogromokat, hogy nem álmodozott zsidómentes Magyarországról, s hogy a

1 *Jámbor Ferenc*: Bangha páter halálára. *Új Kelet* 1940. május 10. 3.

2 *Gergely Jenő*: Politikai katolicizmus Magyarországon, 1890–1950. Kossuth, Bp., 1977. 48–49. (nyilas pap); *Gárdonyi Máté*: Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképeiben. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit. Balassi, Bp., 2005. 193–204., itt 199–200. (német fajelmélet alapján áll); *Ungváry Krisztián*: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944. Jelenkor–OSZK, Pécs–Bp., 2012. 243–244. (pogrompap); *Randolph L. Braham*: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt. *Múlt és Jövő* (2000) 3–4. sz. 43–60., itt 43–44. (zsidómentes Magyarország kívánalma). Noha érdekes érveket fogalmaznak meg, a következő tanulmányok alapvető – és valószínűleg téves – megállapítása, hogy Bangha mai kritikáit mind egyházellenes elfogultság jellemzi: *Orvos Levente*: Bangha Béla (1880–1940). Az egyik legnagyobb magyar apostol életét beárnyékoló vádak. *Miles Christi* (2006) 1. sz. 38–55.; *Uő*: Prohászka Ottokár és Bangha Béla egyházképe. *Távlatok* (2008) 4. sz. 36–42.

hazai antiszemita közszellem radikalizálódásának idején munkássága alapvetően fékező, nem pedig gerjesztő erőt képezett – kivéve az antiszemita gazdasági intézkedések terét. Ezen tételket lefektetve saját objektív kritikámat is megfogalmazom tanulmányom végén a páter zsidóságot érintő állásfoglalásaival kapcsolatban, kinek munkásságát a fentiek mellett is összességében negatívan szemlélem.

Korábbi tanulmányomban megállapítottam, hogy noha nem kell – és nem is lehet – felmenteni Bangha Bélát a vehemens zsidóellenesség vádja alól, világnézete sokkal közelebb állt a klasszikus konzervatív nézetekhez, mint a totalitárius koreszmékhez, s írásaiban következetesen nyilas- és náciellenes érvekkel élt.³ Ennél azonban bonyolultabb tisztán látni Bangha és a „zsidókérdés” témájában, mely utóbbi szót – hasonlóan a „faj” vagy „faji tulajdonságok” kifejezésekkel – a továbbiakban idézőjel nélkül használom az érthetőség kedvéért (ám a legkevésbé sem a helyeslésem kifejezése végett). Bangha ugyanis – mint korábbi tanulmányomban is kiemeltem – ellenezte a fajelméletet, ám nem tagadott olyan, mára tudománytalanná vált nézeteket, mint az emberi fajok közötti különbségek vagy az etnokarakterológia. Az Ószövetség szent mivoltát szintúgy megvédte és hirdette, a zsidó vallást azonban meghaladott tévedésnek minősítette. A pogromok ellen következetesen felszólalt, ám a zsidóknak a keresztényszocialista társadalmi igazság eszmére alapozott kifosztását nem ellenezte. Írásaiban ezek mellett rendre alpári antiszemita szófordulatokkal szórakoztatta olvasóit, melyek létét itt rögzíteni kívánom, ám a továbbiakban idézésüktől eltekintek – legyen elég annyi, hogy Bangha cikkeinek gyakori eleme volt a vulgáris zsidóellenes nyelvezet.

Hogy ezen ellentmondások között az utókor történészei nehezen tudnak eligazodni, voltaképpen érthető is. Bangha kutatói ugyanis a források hiányának és bőségének sajátos egyvelegével küszködnek: míg Bangha elérhető életműve több mint tízezer nyomtatott oldalra rúg, addig annak kiadója szelektíven válogatta meg a kötetekben publikált írásokat, kihagyva – vagy éppen súlyosan megváltoztatva – számos fontos, zsidótárgyú írást.⁴ Eközben pedig Bangha számos fajelmélet-ellenes megszólalását eddig nem ismerte a szakirodalom. (Lásd különösen a következőkben tárgyalt 1921-es polémiáját a fajvédőkkel!) Alábbi eszmefuttatásom törzsét Bangha eddig ismert és ismeretlen zsidókérdés-témájú cikkei képezik: előbbieik között korábbi, összegyűjtött műveiben is megjelent cikke – *A hazafias zsidók* (1920) – és későbbi írásai – mint *A fajelmélet értéke* (1932), *Hitler iskolája* (1934), *Erkölcsei vagy faji eltérés* (1937), *A zsidóvita elvi alapjai* (1938) és *A zsidókérdés körül* (1939) –, utóbbiak között pedig egy 1921-es cikke, mely *Antiszemitizmus és ószövetség* címmel jelent meg a *Magyar Kultúrában*, s

3 *Veszprémy László Bernát*: Keresztsharc a nyilaskereszt ellen. Bangha Béla nyilasellenes publicisztikája, 1936–1940. Aetas (2016) 2. sz. 121–132.

4 Uo. 122–123. Bangha műveinek kiadását ld.: Bangha Béla összegyűjtött munkái. Szerk. Bíró Bertalan. I–XXX. Szent István Társulat, Bp., 1940–1942. (= BBÖM).

amelyet összegyűjtött munkáiban erősen átírtak.⁵ Szintúgy fontosnak tartom egyes, ez idáig nem ismert vagy kevésbé feldolgozott sajtóforrások használatát is Bangha kötetlenebb megszólalásainak és zsidókérdés-tárgyú nyilatkozatainak bemutatására.

Zsidókérdés és fajelmélet

Fentebb felsorolt tárgyalási rendünk szerint kezdjük Bangha Béla zsidókérdéssel és fajelmélettel kapcsolatos álláspontjának bemutatásával: Bangha felfogásában a zsidókérdés a zsidóság idegen mivoltából fakadt, mely alatt egyszerre értett idegen fajiságot és idegen szellemiséget.⁶ Írásaiban sosem idézett egyetértően náci fajelméleti munkákat,⁷ ám azt sem tagadta, hogy a zsidóság faj lenne.⁸ S noha ezen a ponton a korábbi történeti szakmunkák vajmi kevésbé mennek túl, érdemes megvizsgálni két kézenfekvő kérdést. Először is: támogatta-e Bangha fenti tételei alapján a zsidótörvényeket vagy a zsidóság faji alapú diszkriminációját? És másodsor: milyen jelentőséget tulajdonított az általa evidenciaként kezelt zsidó faji jellegnek katolikus hitéleti szempontból?

Abból, hogy valaki fajnak tartotta a zsidóságot, még nem következik, hogy a zsidótörvényekkel is egyetértett volna. Bangha azonban nem helyezkedett ilyen egyértelműen elutasító vagy támogató álláspontra. Az első zsidótörvényről így írt: „Kevesen vannak, akik őszintén meg vannak elégedve vele. Mi sem fogadtuk minden fenntartás nélkül [...]. Mert a zsidók részleges félreállításával nem intéztük el legégetőbb nemzeti és kulturális kérdéseinket [...]. Az esetleg zsidómentes parla-

5 Az előbbi cikkek szinte mind szerepelnek Bangha Béla összegyűjtött műveiben (ld. az előző jegyzetet). A cikkek megjelenési helyéért ld.: A hazafiás zsidók (1920). In: BBÖM XXVII. 291–292.; A fajelmélet értéke (1932). In: BBÖM XI. 363–365.; Hitler iskolája (1934). In: BBÖM XXIV. 475–480.; Erkölcsi vagy faji eltérés (1937). In: BBÖM XVII. 511–514.; A zsidóvíta elvi alapjai (1938. december 31.). In: BBÖM XXVII. 514–519.; A zsidókérdés körül (1939). In: BBÖM XVIII. 556–560. Az utóbbi cikkért: *B[angha] B[éla]: Antiszemitizmus és őszötvetség. Magyar Kultúra* 8. (1921) 1–8. sz. 232–236. A cikket magam is téves címmel idéztem korábbi tanulmányomban: *Vészprémy L. B.: i. m.* (3. jz.) 122.: 12. jz.

6 *Bangha B.: A zsidókérdés körül* i. m. (5. jz.) 556–560. (A zsidóság „állam az államban”, mely „nem osztozik lelki kultúrában és keresztény erkölcsi azonosulásban”); *Uő: Erkölcsi vagy faji értékelés* i. m. (5. jz.) 511. („A zsidókérdés faji és etikai kérdés”).

7 Egy történeti munkában azt olvashatjuk, hogy Bangha 1940-ben is „német fajelmélet kézikönyveket” idézett. Ld.: *Gárdonyi M.: i. m.* (2. jz.) 199–200. A hivatkozott részben azonban Bangha két náciellenes német író-közgazdász (Werner Sombart és Hans Rost) munkáit idézte – noha való igaz, hogy a zsidóság vélt negatív gazdasági mérlegére. Ld.: *Bangha Béla: Egyház, állam, zsidóság* (1940). In: *Uő: A katolikus egyház krisztusi eredete* (1923). BBÖM III. 297–329. Az eltérő datálás oka, hogy Bangha az utolsó fejezetet a jelzett évben csatolta munkájának újbóli kiadásához. Ezt leírja Bíró Bertalan kommentárja a kötet 369. oldalán.

8 *Bangha B.: Antiszemitizmus és őszötvetség* i. m. (5. jz.) 232–233. („A zsidóság valami alapon mindenesetre külön faj, nemcsak felekezet; erre eléggé perdöntő bizonyíték az a közhellyé vált argumentum, hogy a hitet magát nem lehet az orron és a lábakon észrevenni, már pedig a zsidót a legtöbb esetben messziről meg lehet különböztetni minden másról.”)

ment [...] sajtó, a zsidómentes gazdasági vérkeringés sem ér semmit sem magyar és keresztény szempontokból, ha a mi szellemi életünkben kereszténynek anyakönyvezett [...] rokonfajta destruktív erők továbbra is tevékenykedhetnek! Miért kímélik ezeket az árjaarculatú, de végzetesen rothasztó erőket?”⁹

Itt tehát azzal érvel, hogy még a zsidómentes közéletben is valamifajta kereszténytelenséget vél felfedezni, s ugyanerről írt *A mai katolikus sajtóprobléma* című 1940-es írásában, mely címével ellentétben gazdaságról, sajtóról és közéletéről egyaránt szólt. Ebben a cikkében az „örségváltással” pozícióba került új keresztény közszereplőket vette tollvégre: „Keresztények, mert annak születtek, s mert nem zsidók, de egész életfelfogásuk merőben keresztényellenes [...]. Hogy aztán az ilyen alapon álló írók erkölcsi téren nem sokban különböznek a legszélsőbb baloldali zsidó íróktól, természetes [...]. Nem nagy kereszténység az, ha egyik-másik lapnak a szerkesztője történetesen nem született ugyan zsidónak, csak úgy tanulta el a zsidóktól az erkölcsi szabadosságot [...]. Katolikus sajtóakcióra s felvilágosításra ma éppoly szükség van, mint a zsidóuralmi korszakban volt.”¹⁰ Ugyanerre utalt egy másik írásában, mely szerint az „örségváltók” „vígan folytatj[ák] azt, amit a zsidók csináltak a gazdasági élet tejfelének cinikus leszedésével, miközben a magyar dolgozó milliók égbekiáltó nincstelenségben tengődnek”.¹¹

Soraiból már itt is következtetni lehet fajiságról és morálról alkotott elképzelésére – amit később részletesen megismerhetünk, s amely szerint a származás nem elég az erkölcsi minőség garantálására –, illetve a zsidótörvények általa lefektetett tágabb kontextusára – a gazdasági nyomor kérdésére –, ám Bangha többet is írt a zsidótörvényekről. Mikor arról beszélt, hogy nem teljesen elégedett a kérdés rendezésével, nem tagadta, hogy szerinte létezik a zsidókérdés, melyet törvényileg rendezni kell: „A zsidókérdést egyszer már rendezni kellett, mégpedig komolyan és teljesen” – írta 1939-ben.¹² Mi volt vele szemben tehát a kritikája? Elsősorban az, hogy a törvény nem tett különbséget a kikeresztelkedett zsidókkal: a velük szembeni diszkriminációt „kereszténytelen dolognak”, „véteknek és igazságtalanságnak”, „elnagyolt, sebző és igaztalan pontoknak” nevezte, melyekkel szemben a panaszokat „tökéletesen megértette”.¹³ „Fájdalmas igazságtalanság”, hogy „az ártatlanok is szenvednek az elkövetett bűnökért” – vélte *A zsidókérdés körül* című cikkében.¹⁴ A „merev és túlzó” zsidótörvény „tapintat nélkül való alkalmazása sok esetben ártatlanokat is sújt és igazságtalanul porig aláz” – tette hozzá 1940-ben.¹⁵

Fenti sorait kritikával kell kezelni nyilvánvaló önellentmondásai miatt. A panaszok „tökéletes megértése”, a „büntetés” és a „tapintatos alkalmazás” kifejezések mind kérdéseket vetnek fel, ám először is nézzük, mit tudott ajánlani Bangha

9 *Uő*: Korképek (1939). In: BBÖM XVIII. 502–503.

10 *Uő*: *A mai katolikus sajtóprobléma*. Katolikus Hölgyek Országos Sajtóegyesülete, [Bp., 1940]. 3., 8.

11 *Uő*: Korképek (1938). In: BBÖM XVIII. 509.

12 *Uő*: *A zsidókérdés körül* i. m. (5. jz.) 556.

13 *Uő*: Korképek (1938) i. m. (11. jz.) 501–502., 505., 510–511.

14 *Uő*: *A zsidókérdés körül* i. m. (5. jz.) 558–560.

15 *Uő*: Korképek (1940). In: BBÖM XVIII. 524–525.

a zsidó származású keresztényeknek, akik diszkriminációt szenvedtek? Cikkei szerint nem sokat: „Többet az Egyház nem tehet”, mint hogy tiszteli bennük a keresztényeket – tárta szét kezzeit a páter 1938-ban.¹⁶ Hozzátette: reméli, hogy pontosítják majd a törvényt, ám azon túl, hogy a kikeresztelkedett zsidók ne legyenek baloldaliak, több javaslattal nem élt helyzetük enyhítésére.¹⁷ A zsidóság panaszait jogegyenlőségének hivatalos elvesztésével szemben azonban vajmi kevéssé fogadta megértően a páter: a tiltakozás szerinte „sajnálatos, sőt szálnalmas” volt, hozzátéve, hogy a szerinte keresztényellenes zsidóknak „mégsem igen van joguk ma túlságosan érzékenykedni a számonkérés miatt”.¹⁸ Összességében nem gondolta, hogy az ő dolga lenne szót emelni a zsidók érdekében: 1937-ben tette egyértelművé, hogy „nem feladatunk a zsidóság megnyugtatása, ez az államhatalom dolga”.¹⁹ Ezek mellett azonban a katolizált zsidók panaszait is túlzónak tartotta: egy 1939-es írásában felrótta nekik, hogy „volt hitsorsosaiknak nehezebb előmenetelével” foglalkoznak, őszintétlen kereszténységet feltételezve a lamentáció háttérében.²⁰ A zsidótörvényekkel kapcsolatban – állítása szerint – azért sem tiltakozott hangosabban, mert nem foglalkozott politikai ügyekkel.²¹ Ez az érve azonban nem állja meg helyét, ha összevetjük 1938-as írásával: „Hát miért ne üzhethének [a papok] politikát, ha éppen akarnak? Vajon minden házmester és minden kocsmáros [...] foglalkozhatik politikával, csak az egyik legműveltebb és erkölcsileg legmagasabban álló testület nem? Miért nem? [...] A német pénzen fizetett újmagyar újságíróknak szabad? Csak Krisztus papjainak nem szabad megmondaniok, mit tartanak a Krisztusország szempontjából a közéletben is kívánatosnak?”²² Bangha láthatóan hajlandó volt politizálni, amennyiben szíve vagy meggyőződése úgy tartotta helyesnek – s ha nem emelt szót, akkor okkal kelthette azt a benyomást, hogy „a közéletben Krisztusország szempontjából” a zsidótörvényeket „kívánatosnak tartotta”.

Apostoli szerep és gazdasági antiszemitizmus

Fenti állásfoglalásai további kérdéseket vetnek fel. Mielőtt még rátérnénk a fajiság Bangha általi értelmezésére, nem tudjuk megkerülni Banghának az állami szerepvállalásról, a gazdaságról, de még a társadalmi igazságról, a progresszióról és az apostolkodásról alkotott nézeteinek megvizsgálását sem: amennyiben elítélte az ártatlanok szenvedését, akkor miért tekintette a zsidótörvényeket „büntetésnek”, miféle „tapintatos alkalmazást” tudott volna elképzelni, és miért kezdte ímmel-ámmal megfogalmazott kritikáit is azzal, hogy ő a zsidóság gazdasági visszaszorí-

16 *Uő*: Korképek (1938) i. m. (11. jz.) 510–511.

17 *Uő*: A zsidókérdés körül i. m. (5. jz.) 556.; *Uő*: Korképek (1938) i. m. (11. jz.) 501–502.

18 *Uő*: A zsidókérdés körül i. m. (5. jz.) 559.; *Uő*: Korképek (1938) i. m. (11. jz.) 505.

19 *Uő*: Korképek (1937). In: BBÖM XVIII. 483.

20 *Uő*: Korképek (1939) i. m. (9. jz.) 513–514.

21 *Uő*: Korképek (1937) i. m. (19. jz.) 489.; *Uő*: A zsidóvita elvi alapjai i. m. (5. jz.) 514., 519.

22 *Uő*: Korképek (1938) i. m. (11. jz.) 496.

tását, a „keresztény[ellenes] numerus clausus” letörését továbbra is kívánatosnak tartja?²³ Mint írta: „Feltétlen jogunk van törvényben is kifejezésre juttatni, hogy a puszta nagyobb üzleti tehetség még nem lehet jogalap szinte korlátlan térfoglalásra ama tömegek megrövidítésével, amelyek az anyagelvi küzdelemben részben épp azért maradnak le, mert életük berendezésében nemcsak anyagelvi szempontokra helyezik a súlyt.”²⁴

Bangha szellemiségének vizsgálatakor nem szabad megfeledkeznünk Loyolai Szent Ignác és Szent Ágoston hatásáról, illetve a jezsuita rend hagyományos társadalmi missziójáról és antiszemitizmusáról: ezek mind befolyással lehetnek gondolkodására, nem szegényítve ezzel a páter önálló mondanivalóját, hanem hagyományos, mély és bejáratott keretekbe helyezve azt.²⁵ Ezek közül kiemelkedik a loyolai missziós parancs: a katolikus egyház antiszemitizmushoz való hozzáállásának vizsgálatánál fontos szempontként hívja fel a figyelmet Jacques Kornberg torontói holokauszt-kutató, mikor azzal érvel, hogy az egyházat a világi, politikai motivációknál jobban befolyásolta a lelkek megváltásának feladata.²⁶ Bangha páter felfogásában a lelkek halászata minden felett állt. Saját munkásságának megértéséhez – és értékeléséhez – voltaképpen igen egyértelmű útmutatót adott ki a páter 1927-ben *Az apostolkodás rövid kézikönyve. Gyakorlati bevezetés a világi apostolkodás főbb feladataiba* címmel. Ez az isteni elhívást és profán praktikumot kombináló brosúra mindjárt azzal kezd, hogy „Miért van apostolkodásra szükség?” majd így felel rá: „Apostolkodásra szükség van, mert a legfontosabb dolog a világon a lelkek megmentése.”²⁷ Átfogó missziós tervei végigkísérik Bangha életútját; papnövendékként is erről álmodozott, ahogy az 1920–1930-as években is efféle megjegyzéseket találunk naplójában: „Az idő rohan, közelgünk a véghez, ahol senki sem dolgozhat többé, s mi lesz azokkal, akiket talán éppen én menthetnék meg? Hajt és fojtogat [...] a gondolat, hogy minél többeket mentsenek meg az örök haláltól!”²⁸ Aggodalmát hasonlóan szemléltetik a sorok, melyekkel nővérét – és egyben tulajdon apai dédanyámat –,

23 Uo. 510–512.

24 *Uő*: A zsidókérdés körül i. m. (5. jz.) 556–560.

25 Loyolai Szent Ignác és Szent Ágoston hatásáról Bangha gondolkodására ld.: *Molnár Antal–Szabó Ferenc SJ*: Bangha Béla SJ emlékezete. JTMR–Távlatok, Bp., 2010. 26–60., 227–319. és *Bangha Béla*: Szent Imre és a magyar államiság (1930). In: BBÖM XXII. 368–373. A jezsuita missziós lelkületéről ld.: *Martin A. Lynn*: The Jesuit Mind. The Mentality of an Elite in Early Modern France. Cornell University Press, Ithaca (N.Y.), 1988. 26–28. A társadalmi igazság és az antiszemitizmus jezsuita hagyományaira ld.: *Sharon M. Chubbuck*: Socially Just Teaching and the Complementarity of Ignatian Pedagogy and Critical Pedagogy. Christian Higher Education (2007) 3. sz. 239–265. és *John W. Padberg–Martin D. O’Keefe–John L. McCarthy*: For Matters of Greater Moment: the First Thirty Jesuit General Councils. Institute of Jesuit Sources, St. Louis (Mo.), 1994. 204–205.

26 *Jacques Kornberg*: The Pope’s Dilemma: Pius XII Faces Atrocities and Genocide in the Second World War. Toronto University Press, Toronto, 2015. 267–274.

27 *Bangha Béla*: Az apostolkodás rövid kézikönyve. Gyakorlati bevezetés a világi apostolkodás főbb feladataiba. Mária Kongregáció, Bp., 1927. 5.

28 *Molnár A.–Szabó F.*: i. m. (25. jz.) 263–264.

Bangha Klotildot intette annak bérmálkozásakor: „Az emberek úgy hullanak a pokolba, mint a közeli erdő falevelei.”²⁹

Bangha egy 1928-as gazdasági tárgyú esszéjét azzal kezdte, hogy „nem vagyok közgazdász és nem vagyok politikus”,³⁰ így hát felmerül, hogy lélekmentő apostoli munkájához hogyan kapcsolódik a gazdasággal és a nyomor enyhítésével való foglalkozás, avagy a „szociális apostolkodás”?³¹ Bangha erre is választ ad: „A gazdasági tevékenység látszólag legtávolabb áll a katolikus apostolkodástól, mint teljesen szellemi, sőt természetfeletti munkától; mégis épen apostoli szempontból szükség van rá is [...]. Kétféle értelemben van apostoli szempontból gazdasági irányú munkára szükség: a) az egyes katolikusok s katolikus családok gazdasági megszilárdítása, b) a katolikus intézmények fenntartása s fejlesztése céljából”. Inkább az előbbire koncentrálva Bangha kifejti, hogy a tisztességes keresztény családi élet megéléséhez kell „bizonyos közepes anyagi jólét”,³² ám korszakának gazdasági liberalizmusa – kapitalizmusa – „milliókat taszított le rabszolgai, sőt állati sorba”,³³ ami miatt már nem lehet „erkölcsös családi életet” élni.³⁴

A kapitalizmus vélt családbomlasztó és erkölcsrontó hatásainak ellensúlyozására Bangha egy „helyes”, „keresztényi gazdasági berendezést” akart látni, melyben „nem az ember van a tőkéért, hanem a tőke van az emberért. A helyes gazdasági berendezésnek nem lehet az alapja, hogy minél több jogot és biztonságot adjunk a tőkének, hanem hogy jogot és biztonságot adjunk [...] valamennyi becsületes és szorgalmas ember[nek].”³⁵ A „biztonság” adását azonban sosem definiálta pontosan: nem akarta szegénnyé tenni a gazdagokat, de a szegénységet fel akarta számolni³⁶ – elsősorban az általános, egész világra kiterjedő (!) alapjövedelem bevezetésével³⁷ –, s noha hevesen tagadta, hogy progresszív lenne³⁸ – önmagát „hi-

29 *Bangha Béla*: Annak, aki most megy bérmálkozni (1897). In: BBÖM XXII. 352–359. A szöveg eredetért ld. Bíró kommentárjait a kötet 508. oldalán. Bangha egy hasonló, témában írt esszéjéért ld.: *Bangha Béla*: Lélekmentés (1934). In: BBÖM XIX. 42–55.

30 *Uő*: Szociális fölényt! (1928). In: BBÖM XXII. 256–259., itt 256.

31 A társadalmi igazság általános katolikus és különösen korabeli magyar jezsuita értelmezésére ld. a következő kiváló tanulmányt: *Rigó Balázs*: A szociális igazságosság Varga László SJ munkásságában. In: *Történelem és politika régen és ma. Tanulmányok*. Szerk. Strausz Péter–Zachar Péter. Heraldika, Bp., 2013. 20–57., különösen 23–30.

32 *Bangha B.*: Az apostolkodás rövid kézikönyve i. m. (27. jz.) 60.

33 *Uő*: Szociális kereszténység (1932). In: BBÖM XXII. 236–248., itt 236.

34 *Uő*: A szociális pápa (1934). In: BBÖM XII. 159–164., itt 160.

35 Uo. 161.

36 *Bangha B.*: Szociális kereszténység i. m. (33. jz.) 244.

37 *Uő*: A szociális pápa i. m. (34. jz.) 161–163.

38 *Uő*: A katolikus egyház krisztusi eredete (1912). In: BBÖM III. 202–203. Ebben a „Haladás vagy visszaszülyedés?” című részben leírja, hogy nem hisz a haladásban, s hogy szerinte a középkorban a technikai vívmányok hiányának dacára is boldogabb volt az emberiség. Az „újkor árnyoldalait” a „nyomor” és az „erkölcsi élet nihilizmusa” kifejezésekkel írja le.

perkonzervatívként” definiálva³⁹ –, a klasszikus politikatörténet kifejezéseivel élve mondhatjuk, hogy gazdasági nézetei erősen haladóak, progresszívek voltak.⁴⁰

Mindez azért különösen fontos Bangha Béla zsidótörvényekhez való hozzáállásának megértésénél, mert – ahogy Ungváry Krisztián monográfiájában már kiválóan demonstrálta – a korszak Magyarországon társadalmi igazságért kiáltani csak a kapitalizmusban sikeres és vagyonos zsidóság kárára lehetett.⁴¹ Bangha ezt így foglalta össze a keresztény–zsidó gazdasági konfliktusról szólva: „A kereszténység nem csak [...] jámborság és tömjénfüst [...] hanem az élet minden megnyilatkozását igazsággal és szeretettel irányítani hivatott erő is! Ha tehát az élet valamelyik területén emberek tízezreinek, millióinak kárára igazságtalan helyzeteltolódás érvényesül, mások meg nem érdemelt és aránytalan javára, a keresztény tanítás nemcsak hogy nem tiltja meg az illetékeseknek, ellenkezőleg: kötelezi őket a mutatkozó *igazságtalanság megszüntetésére* és az egyensúly helyreállítására.”⁴² A páter pedig eme társadalmi igazság eléréséhez a klasszikus katolikus karitás gondolata helyett a szociális újraosztást és az aktív állami beavatkozást látta megfelelőnek, persze kizárólag „a társadalmi igazságosság, méltányosság és szeretet” céljából.⁴³ Az állam általa preferált szerepéről több írásában is beszél: „Az állam felelős [...] a kétségbeejtő nyomorban [...] szaladgáló emberek[ért]”, s az állam „létfogosultságának” alapja, hogy azok „sorsát átvállalja”.⁴⁴ Mindennek oka, hogy „az isteni törvények az emberi társadalom földi jólétét” is akarják,⁴⁵ és bizony „az állam is köteles az evangéliumot, Isten szavát tiszteletben tartani; ha nem teszi, súlyos lelkiismereti összeütközéseket teremt ezer meg ezer polgára életében”.⁴⁶ Bangha így egy Szent Ágostonra alapozott államot akart, melyben megvan „a *civitas Dei*, a romlatlan és romolhatatlan légköre, az örök gondolatokba és isteni igazságokba ágyazott, *hitre s keresztény erkölcsre épített nemzet[i] élet*”,⁴⁷ avagy tömörebben így kiáltott fel: „*Actio catholica socialis*, jöjjön el a te országod!”⁴⁸

Bangha kétségkívül nem volt híve a szörnyállam divatos koreszméjének. Felvette a kérdést: „Isten nélkül mik mások az államok, mint latorszövetkezetek?” Máshol a „totális államot” „olasz téveszmének” hívta.⁴⁹ Ám eközben nem riadt

39 *Bangha Béla*: A fejlődés és az Egyház (1909). In: BBÖM XII. 248–257., itt 248.

40 Ehhez ld. *Iain McLean*: The Concise Oxford Dictionary of Politics. 3. kiad. Oxford University Press, Oxford, 2009. 1002. A „progressive movements” bejegyzés szerint a kifejezés a „társadalmi reformra” való szociális és politikai törekvés.

41 *Ungváry K.*: i. m. (2. jz.) 5–12., 20–85.

42 *Bangha Béla*: Keresztény kereskedelem és zsidóság (1936). In: BBÖM XVIII. 536–538., itt 536. (az én kiemelésem – V. L. B.).

43 *Uő*: Az apostolkodás rövid kézikönyve i. m. (27. jz.) 49–50.

44 *Uő*: Szociális fölényt! i. m. (30. jz.) 257.

45 *Uő*: Állam-isten és liberalizmus (1928, kézirat). In: BBÖM XXII. 98–99., itt 93.

46 *Uő*: Mindenkinék joga van a boldogsághoz (1917). In: BBÖM X. 231.

47 *Uő*: Szent Imre és a magyar államiság i. m. (25. jz.) 373.

48 *Uő*: Szociális kereszténység i. m. (33. jz.) 245.

49 *Uő*: Szent Imre és a magyar államiság i. m. (25. jz.) 371.; *Uő*: Hitler iskolája i. m. (5. jz.) 480. Hasonló értelemben ld. még: *Uő*: Az egyház és a mai diktatúrák (1933). In: BBÖM XXIV. 474–

vissza az állami újraosztást követelő megnyilatkozásoktól sem. „A parancsuralom [...] kitűnő a kormányzatban, a pénzügyi manipulációkban [...] [és a] munkaalkalmak teremtésében.”⁵⁰ Vagy máshol: a gazdaságban „rettenthetetlen diktátori erély” kell.⁵¹ Majd ismét: Hitlert és Mussolinét egyedül a gazdaságban való erős állami szerepvállalásban kell „majmolni”⁵² (pozitív kitétel!), illetve „Németországban a liberális kapitalizmus felszámol[ód]ni volt kénytelen [...] [ez] nagy érdeme a hitleri mozgalomnak”,⁵³ ahogy az ottani „zsidó túlkapasok” gazdasági letörése is „szociálisan [...] értékes” volt.⁵⁴

Mindez illeszkedik *Szabadság* című, 1918-ban megjelent korai írásába, melyben kifejtette, hogy csak egyetlen fajta szabadságot nem hajlandó tolerálni, mégpedig a gazdasági és vagyonszabadságot.⁵⁵ Noha maga azt hirdette, hogy a magántulajdon koncepcióját nem támadja,⁵⁶ erre az állításra rácsafolnak 1920-as antikapitalista *magnum opus*ának, a *Magyarország újjáépítése és a kereszténységnek* sorai, ahol a „milliomos” magánvagyonok, a bankok és a tőzsdék államosítását követelte.⁵⁷ A könyv választott előszava („A szocializmust csak úgy győzhetjük

475. Itt érdemes megemlíteni, hogy ellentétben Gárdonyi Máté fent idézett tanulmányának feltételezésével, Bangha nem „fajelméleti” kitételekkel való kiegészítés miatt adta ki újra *A katolikus egyház krisztusi eredete* című munkáját 1940-ben. A kiegészítés „a katolikusellenesség történeti okait” a „pogány államhatalmi eszmében” azonosítja, kifejtve, hogy Krisztus a kereszténységet „szuverén»országnak« alapította meg [...]”. Egy ilyen minden földi társulástól független testületnek még a fogalma is egyenes ellentétben áll az államhatalom [...] pogány eszméjével.” Ezen szövegrészek náciellenes élet nem lehet nem észrevenni. Az idézetekért ld.: *Bangha B.: A katolikus egyház krisztusi eredete* i. m. (7. jz.) „Egyház, állam, zsidóság” c. kiegészítés (1940), 281.

50 *Uő*: Jézus Krisztus nemzeti szocialista megvilágításban (1939). In: BBÖM XI. 376.

51 *Uő*: Korképek (1937) i. m. (19. jz.) 482.

52 *Uő*: Korképek (1936). In: BBÖM XVIII. 468. Itt érdemes megemlítenem, hogy korábbi tételre – miszerint Bangha nem tartotta követendőnek az olasz fasiszta példát – rácsafolt egy általam korábban nem ismert írása. Ld. jelen tanulmány 80. jegyzetét a „latin szellemről”. Bangha hozzáállása így a fasiszta olasz példához minimum ellentmondásos.

53 *Bangha B.*: Korképek (1937) i. m. (19. jz.) 488.

54 *Uő*: Hitler iskolája i. m. (5. jz.) 480. Vitathatónak tartom Gárdonyi Máté futó megjegyzését (*Gárdonyi M.*: i. m. [2. jz.] 199.), miszerint Bangha „csodálta” Hitlert. A páter, felismerve a náci sajtó sikerének hatalmas szerepét a Führer győzelmében, inkább hasonlóan erős propagandát akart katolikus körökben is látni. Ld.: *Bangha Béla: Két ember beszélt* (1937). In: BBÖM XXIV. 486.; *Uő*: Hitler misztériuma (1933). In: BBÖM XVII. 458–460. Bangha máshol a szabadkőművesek és a liberális sajtó szervezetségét is méltatta, és a katolicizmus számára másolandónak ítélte azt – mindez pedig vajmi kevésbé jelenti, hogy „csodálta” volna a két irányzatot. Ld.: *Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Bp., 2003. 256–257.: 420–422. jz.; *Klestenitz Tibor: Sajtó, felekezet, politika. A Központi Sajtóvállalat első évei. Múltunk* (2009) 3. sz. 174. Bangha a sajtót inkább veszélyes – és ezért birtokolandó – fegyvernek ítélte meg: „Mi még mindig nem ébredtünk rá a sajtó, és mindenekelőtt a sajtó szörnyű hatalmára”. Ld. Bangha vezércikkét: *Nemzeti Újság* 1920. november 28. 1.

55 *Bangha Béla: Szabadság* (1918). In: BBÖM XVII. 187–188.

56 *Uő*: A szociális pápa i. m. (34. jz.) 161.

57 *Bangha Béla: Magyarország újjáépítése és a kereszténység*. Szent István Társulat, Bp., 1920. 20., 35–38., 85–88., 102–105. Ezeket vö. az egyház magántulajdonra vonatkozó tanításával, melyhez alapvető hivatkozási pontként ld. a *Rerum novarum* (1891) enciklika 6. pontját: „Az embernek természetadta joga, hogy magántulajdonban, sajátjaként birtokoljon dolgokat”, ill. a *Quad-*

le, ha tartalmának kisebb, igaz részét saját üzemünkben megvalósítjuk”) és a Tanácsköztársaság abban való értékelése („Sok szempontból szerencse még, hogy jött a bolsevizmus. Valóságos Isten áldása, hogy ez a csaknem halálos halántékon-tüttetés ért minket; máskülönben valószínűleg tovább rothadtunk volna a penészben, siklottunk volna tovább lefelé a lejtőn [...]. Kellott ez a lecke.”) kellőképp illusztrálják a páter gazdaságfelfogását.⁵⁸ Bangha máshol így írt a társadalmi kérdés megoldásának szofisztikált módszeréről: „Van itt autó, drága ruha, fényűző cikk, pazar berendezések [...]. Nem szabad megriadnunk igényeink fokozásától és vagyonuknak megfelezésétől sem.”⁵⁹ Az általa szerkesztett *Magyar Kultúra* hasonló sorokat fogalmazott meg, elsősorban a zsidó vagyonnal szemben.⁶⁰

Ugyanis Bangha szociális progressziója – mely jelzőt egyedül gazdasági téren volt hajlandó felvállalni⁶¹ – a gyakorlatban erősen zsidóellenes éllel köszönt vissza. Hogy miért a zsidóságot kell kifosztani, arra sok szót nem vesztegetett: mint korábban idéztük, szerinte a siker „nem jogalap” a kiemelkedő vagyonosságra,⁶² főleg hogy a „zsidóság átlagát joggal vádoltnak” tekintette,⁶³ nyíltan nekik szegezve, hogy „üzletileg szemfülesebbek” a keresztényeknél.⁶⁴ Bangha ezért a zsidóság gazdasági túlsúlyának gátlása mellett következetesen kiállt még a zsidótörvények idején is,⁶⁵ nézeteit a zsidósággal folytatott gazdasági harcról azonban már 1936-ban részletesen kifejtette. *Keresztény kereskedelem és zsidóság* című cikkében arról írt, hogy eleve nem hisz a szabad versenyben, s noha máshol megjegyezte,

ragesimo anno (1931) enciklika 49. pontját: „Mind a javak magántulajdonának, mind a tulajdon átörökítésének természetjogi intézménye szükségképpen érintetlenül és sértetlenül fenn kell maradjon, azt az állam nem szüntetheti meg”. Bangha könyvének tételes magántulajdon-elvű cáfolatához ld.: *Matlekovits Sándor*: A liberális, a szociális és a keresztény nemzeti gondolat. In: *Magyar liberalizmus*. Szerk. Tökéczki László. Századvég, Bp., 1993. 455–468.

58 *Bangha B.*: Magyarország újjáépítése és a kereszténység i. m. (57. jz.) 38., 88.

59 *Uő.*: Amire nincs pénz (1927). In: BBÖM XXII. 248–252., itt 250–251.

60 Példának okáért: *Krüger Aladár*: A magyar földbirtokreform. *Magyar Kultúra* 1921/1–18. 70. (mely a magántulajdonba való „mély belenyúlást” méltatja); *Gálffy László SJ*: Kapitalizmus és katolicizmus. *Magyar Kultúra* 1928/1–12. 536. (Prohászkatáé idézi: „Valljuk a magántulajdon szentségét, de nem minden magántulajdonét.”); *Gróf Széchenyi György*: Kapitalizmus, szolidarizmus. *Magyar Kultúra* 1929/1–12. 289. (a „pogány magántulajdon” „vízszintes irányú megkövetését” kívánja). Kevés folyóirat engedte meg magának a két háború között, hogy Marx Károly igazáról értekezzen, de Bangha lapjának hasábjain Varga László jezsuita atya ezt kétszer is megtette, mikor is azt írta, hogy Marx tételeinek „az élet adott igazolást”, s hogy „igaza volt Marxnak, amikor nagyszerű lélektani elemzéssel előre bemutatta, miért és hogyan kerül zsákutcába a liberális bölcsesség”. Ld. Varga László SJ két megjegyzését: *Magyar Kultúra* (1929) 330. és (1937) 365. Igaz, valami egészen hasonlót Bangha is papírra vetett 1934-ben: „Nem mintha a szocializmusban nem lenne igaz mag, vagy mintha a kereszténység maga bármiképp is közelebb állana a tőkéhez, mint a munkáshoz. Ennek éppen az ellenkezője az igaz.” Ld.: *Bangha Béla*: Ausztria sorsdöntő napjai (1934). In: BBÖM XVIII. 553.

61 *Uő.*: Szociális fölényt! i. m. (30. jz.) 258–259.

62 *Uő.*: A zsidókérdés körül i. m. (5. jz.) 556–560.

63 *Uő.*: A hazafias zsidók i. m. (5. jz.) 294.

64 *Uő.*: Korképek (1939) i. m. (9. jz.) 514.

65 *Uő.*: A zsidóvíta elvi alapjai i. m. (5. jz.) 517.

hogy nem hisz a „fajvédelem” eszméjében,⁶⁶ itt még azt is hozzátette, hogy „nemetgazdasági szempontból [...] egyenesen kívánatos, hogy az iparban és kereskedelemben az a népi réteg helyezkedjék el és erősödjék meg, amelynek véréből kerülnek ki egyrészt a termelő munkások, másrészt a fogyasztók, s így *nem valószínű, hogy merő haszonlesésből kívánnák [egyesek a zsidóság gazdasági pozícióit]*”.⁶⁷ Az általam kiemelt részben természetesen egy nagy adag szemforgatás is volt – elvégre mi másért akarnák elvenni a zsidóság vagyonát, mint haszonlesésből?! –, ám ha a zsidó vagyonról volt szó, Bangha nagyon is képes volt a cinizmusra és a kettős mércére. Egy 1915-ös írásában nyíltan gúnyolódott azon a feltételezésen, hogy zsidótól „rabolni nem szabad”,⁶⁸ a zsidótörvényekkel kapcsolatban kifejtette, hogy a jogsértés néha lehet a jogegyenlősítés eszköze is,⁶⁹ következő cikkében pedig – melyben Baltazár Dezső református püspököt támadta, aki 1917-ben a katolikus egyház földjeinek felosztását vetette fel – olyan látványos példáját adja a kettős moralitásnak, hogy érdemes hosszabban is idézni:

„Az már mégis fura gesztus, hogy egy [...] »püspök« nyíltan védelmébe veszi a rablást [...]. Fogja magát s [...] nyilatkozik arról, hogy a katolikusoktól el kell venni a vagyont, az egyházi birtokot. Nem úgy mondja, hogy »el kell venni«, hanem így: »Be kell vonni«, ami azonban egyre megy is: ez is, az is lopás. De Balthazár »püspök« úr úgy gondolja, hogy a katolikus egyházzal szemben a lopás is, rablás is meg van engedve. Úgymond [...] »A kényszer is egy hatalmas tényező. Az állam kénytelen túltenni magát bizonyos tartózkodásokon«. Hogyne, hogyne, a rablógyilkos is túlteszi magát »bizonyos tartózkodásokon«. Annak sincs több érzéke a tulajdonság szentsége és az Isten VII. parancsolata iránt [...]. Hogyha már valamit [...] akkor elsősorban a csaknem teljesen elzsidósodott [...] banktőkét kellene »bevonni!«”⁷⁰

A fenti eszmefuttatás – melynek alapja körülbelül az, hogy ’ne lopj, de ha már lopsz, akkor lopj a zsidótól’ – nem emelkedik ki Bangha társadalmi témájú írásai közül, hiszen már idézett, 1936-os hosszabb esszéjében is arról értekezett, hogy „a zsidó kereskedő nem fog éhen halni akkor sem, ha nem vásárolnak nála keresztnyek. Legfeljebb elmegy földmunkásnak vagy más hasonló természetű termelő munkásnak.”⁷¹ Mindez különösen fájó, hiszen más helyzetekben képes volt együttérzést tanúsítani a szegényekkel és megraboltakkal szemben, mint ahogy az egyházi vagyon esetében már közel sem bánt ilyen liberálisan a magántulajdon fogalmával.⁷²

66 *Uő*: Hitler iskolája i. m. (5. jz.) 475.

67 *Uő*: Keresztény kereskedelem és zsidóság i. m. (42. jz.) 537. (az én kiemelésem – V. L. B.).

68 *Uő*: A zsidó dékán (1915). In: BBÖM XVII. 82.

69 *Uő*: Korképek (1939) i. m. (9. jz.) 512–513.

70 *Uő*: Balthazár „püspök” a rablás mellett (1917). In: BBÖM XXV. 352–353.

71 *Uő*: Keresztény kereskedelem és zsidóság i. m. (42. jz.) 537.

72 Utóbbihoz ld. a teljesség igénye nélkül: *Bangha B.*: Allam-isten és liberalizmus i. m. (45. jz.) 95.; *Uő*: A katolikus egyház krisztusi eredete i. m. (7. jz.) „Egyház, állam, zsidóság” c. rész (1940), 283–284.

Faji gondolat

Tisztázva Bangha zsidótörvényekhez való hozzáállását – és összekötve azt társadalmi igazságról alkotott nézeteivel –, megválaszolandó marad számunkra még több kérdés: milyen jelentőséget tulajdonított Bangha a zsidóság – általa deklarált – faji mivoltának, illetve valóban zsidómentes Magyarországtól álmódózó progrompap lett volna? Továbbra is eltekintve a mára idegenül ható kifejezések folyamatos idézőjelbe helyezésétől, Bangha Béla fajisághoz való hozzáállását a már fent definiált alapokon túl – ti. szerinte *létezik* fajiság, ám az nem lehet keresztények diszkriminációjának alapja – két tétellel jellemezhetjük: a zsidóság fajilag rokona a magyarságnak, illetve minden faj rendelkezik saját faji tulajdonságokkal, melyet a keresztény embernek meg kell haladnia – igaz ez a fajilag rokon magyarokra és zsidókra, illetve minden egyéb népfajra.

Előbbi tétele korábban ismeretlen volt a szakirodalom előtt, s ennek oka az a már korábban publikált tanulmányomban kifejtett tény, hogy Bangha életművét annak első feldolgozói (Bíró Bertalan és Nyisztor Zoltán) saját – szélsőjobboldali – ízlésük szerint meghamisították.⁷³ Ennek különösen egyértelmű jele, hogy Bangha 1921-es, zsidó–magyar fajrokonságról szóló eszmefuttatását (*Antiszemitizmus és ószövetség*) Bíró teljesen átírva, ám a változtatásokra való utalások nélkül közölte Bangha összegyűjtött munkáiban. A cikk, melyet *Az ószövetség és a fajvédők* címmel közölt újra, méltató jelzőket aggat Kiss Sándor evangélikus fajvédőre – akivel az eredeti írásban Bangha polemizál –, s a páter szájába adja a következő, általa soha le nem írt sorokat: „Keresztény erkölcsi szempontból az antiszemitizmust, amíg nem lépi át az igazságosságnak és a bűnösökkel szemben is kötelező szeretetnek korlátait, nemcsak hibáztatni nem lehet, de helyeselni is kell.” A vélt zsidó–magyar fajrokonságról szóló tételeket a cikk ezen verziója teljesen kihagyja.⁷⁴ Bangha eredeti írásában így fejt ki sajátos elméletét (miután tisztázza, hogy a zsidóságot maga is fajnak tartja):

„Ha a zsidóság erkölcsi és szellemi alacsonyabb rendűségét merőben faji alapon akarjuk megmagyarázni, akkor azonnal bajba kerülünk, mert – hogy egyebet ne említsünk – [Hugo von] Kutschera báró hatalmas tanulmányai alapján[1] elég valószínű, hogy bizony a mi zsidaink, legalább azok, akik német nevéek, vagy

⁷³ *Veszprémy L. B.*: i. m. (3. jz.) 122.

⁷⁴ *Bangha B.*: *Antiszemitizmus és ószövetség* i. m. (5. jz.). Vö. *Uő.*: *Az ószövetség és a fajvédők* (1921). In: BBÖM XVIII. 256–259. Persze felmerülhetne, hogy Bíró egy kefelevonattal dolgozott, ám az illető más cikkek esetében kommentárban jelezte, ennél a cikknél pedig nem tett ilyet, hivatkozása egyértelműen a megjelent írásra mutat. Ld. Bíró magyarázatait a kötet 580. oldalán. Bangha összegyűjtött munkáinak súlyos szerkesztettségét mutatja, hogy korábbi tanulmányomban – Bíróban naivan megbízva – magam is Bangha írásaiként azonosítottam számos cikket, melyek szerzősége kétséges. Korábbi tételeimet meg nem bontva, jelenleg vitathatónak tartom a következő – mindössze pár szavas – sorok Bangha általi jegyzését: *Veszprémy L. B.*: i. m. (3. jz.) 124–130. oldalakon a 23., 26., 34., 35., 50., 52., 60., 61., 75., 77., 82. lapalji jegyzetek. Szintúgy kérdésesnek tartom, hogy a következő Bíró által Banghának tulajdonított cikk Bangha tollából származik-e: Nem vagyunk antiszemiták! In: BBÖM XXV. 378–379.

akik Orosz-Lengyelországból szakadtak át hozzánk, nemcsak nem szemita eredetűek, hanem egyenesen kazárok, tehát a finn–tátár néptörzs sarjai, s így – sajna – a mi édes, közeli rokonaink a vérség és eredet tekintetében. Ezek ugyanis nem az igazi zsidók utódai, nem szefárdok vagy spanyolok, aminők Palesztinában, Hollandiában, Spanyol- és Franciaországban vannak, hanem askenázik, a zsidó vallást és erkölcsöket úgy ezer évvel ezelőtt felvett Ural-altájaiak! Eredetükben tehát voltaképen közel állnak hozzánk.”⁷⁵

Bangha itt az askenázi zsidóság kazár származásának népszerű teoremáját eleveníti fel, melyet a modern tudomány alaptalannak tart.⁷⁶ Mindenesetre érdekes, hogy más – például egyidejű zsidó⁷⁷ – szerzőkhöz hasonlóan ő is a faji antiszemitizmus érveit kísérelte meg támadni ezzel, azt is egyértelművé téve, hogy soraival elsősorban az antiszemitákat akarta elérni és meggyőzni (lásd: „sajnos”). Amennyiben persze a zsidóságot továbbra is fajnak – a magyarsággal rokon fajnak – tartja, és elfogadja, hogy vannak „speciálisan zsidó bűnök és hibák”, felmerül a kérdés, hogy a magyarságban és más nemzetekben is látott-e faji hibákat Bangha. A válasz, talán ismét meglepő módon, igen: ugyanezen cikkében kifejti, hogy a magyarságnak azért is van szüksége a kereszténységre, hogy az korrigálja a magyar faj eredendő faji hátrányait, nevezetesen a „pogány ösztönöket”, „a magyar tunyaságot, úrhatnamságot, hetykeséget, elbizakodottságot, széthúzást és fegyelmezetlenséget, az érzéki szenvedélyek dédelgetését és a gyakori vallástalanságot”.⁷⁸ A magyar nép, „e félbarbár nép” oly sikeres megtérését, hogy az aztán királyszen- teket adott a világnak, a páter 1930-ban egyfajta „új pünkösdként” írta le.⁷⁹ Hasonló – korrigálandó – faji jegyeket felfedezve az olaszoknál, a németeknél és a kínaiaknál,⁸⁰ Bangha a következőképp jellemezte a kereszténység és az etnokarakterológia közötti kapcsolatot (felhozva egy általa ismert, zsidó származású ciszter-

75 *Bangha B.*: Antiszemitizmus és őszösvetség i. m. (5. jz.) 232. Bangha 1-es számmal jelölt hivatkozása a következő: „Die Chasaren. Das Neue Reich, 3. Juli 1921. 40. skk.” Érdekes megjegyezni, hogy a hitleri fajelméletre válaszul 1932-ben már azzal érvelt, hogy a német zsidók árja származásúak. *Bangha B.*: A fajelmélet értéke i. m. (5. jz.) 363–364. Ebből azt a következtetést is le lehetne vonni, hogy Banghát nem érdekelte a zsidók genetikai származása, hanem saját céljaiból használt ilyen érveket.

76 Ld. például a következő tanulmányt, mely elsősorban Kösztler Artúr későbbi téziseit vitatja genetikai vizsgálatokkal: *Almut Nebel–Dvora Filon–Marina Faerman–Himla Soodyall–Ariella Oppenheim*: Y Chromosome Evidence for a Founder Effect in Ashkenazi Jews. *European Journal of Human Genetics* 13. (2005) 388–391. Ezen cikk szerint csupán az askenázi zsidóság kb. 12%-ában feltételezhetőek kelet-európai (nem zsidó) felmenők.

77 Vérrokonság a fajmagyarok és a hazai zsidóság között. Egyenlőség 1921. július 23. 10. és *Krecs-márik Endre*: Hova vezet a fajelmélet? Egyenlőség 1921. június 18. 4.

78 *Bangha B.*: Antiszemitizmus és őszösvetség i. m. (5. jz.)

79 *Uő*: Szent Imre és a magyar államiság i. m. (25. jz.) 368.

80 *Uő*: Latin szellem a mai Magyarországon (1927). In: BBÖM XVIII. 316–231., itt 319. („Az olasz nép lelke szintén [mint a magyar] forró, s ha rosszul vezetik, hajlamos a felforgatásra, a karbonizmusra s anarkiára.”); *Uő*: Hitler iskolája i. m. (5. jz.) 475. (A német „gőgös, férfiaságára nézve annyira féltékeny, pártéletének vaskalodájába látszólag mindörökre bezárkózott nép.”); *Uő*: Nyugati és keleti pogányság (1937). In: BBÖM XVII. 495–502. („Körülöttünk nyüzsgő kis hitelenek”, „ferdeszemű filozófusok” „primitív, gőgös tévedései”.)

ci atya példáját, és kifejtve, hogy ha az ember nem is hisz a kikeresztelkedés – mint tett – őszinteségében, a megkeresztelés szentségében akkor is hinnie kell): „A keresztény gondolat és etika egyik csodálatos igazolása, hogy még fajidomító hatása is kétségbefonthatatlan [...] átszellemesítette, átnemesítette, átarisztokratizálta az egykor barbár, nomád, alacsonyabb rendű népeket is [...]. A keresztény civilizáció nem a germán, latin vagy szláv fajok munkájának eredménye, hanem [...] a kereszténység lélekalakító, csodálatos erej[éé, mely] nem áll meg ennél vagy annál a fajnál, s etikai hatásait nem lehet a merő faji materializmus alapján tagadásba venni.”⁸¹

Fenti tételét még számos helyen, különböző formákban megismételte,⁸² s talán külön érdekesség, hogy az általa a zsidóságban felismert negatív faji jegyeket egyaránt megtalálta a mohamedánokban is,⁸³ egy alkalommal még külön kiemelve azt is, hogy az ókori zsidóságot nem találta rossz faji tulajdonságokkal rendelkező népnek.⁸⁴ Azonban a szerinte még kellemetlen faji jellegvonásokat is csupán a keresztényi élet szempontjából elemezte, mint „leküzdendő zsidó faji tulajdonságot” (s még itt is hozzátette, hogy „készakarva kerülöm a »faji« szót”, mert az „köny-

81 *Uő*: Erkölcsei vagy faji értékelés i. m. (5. jz.) 512–514.

82 *Uő*: Katolicizmus és zsidóság (1933). In: BBÖM III. 337–368., itt 363. „Az igazi kereszténységben igenis van szeretet mindenki iránt, főleg az őszintén és komolyan megtérők iránt is [...]. Nem keresztény viselkedés az, ha valaki az őszintén megtérőt, akár pogányságból, akár valamely protestáns szektából jön, bizalmatlanul fogadja, s ellöki magától még talán akkor is, amikor az illető már évek során át bebizonyította áttérésének igazi őszinteségét. Amint nem keresztény dolog az sem, ha valaki mást pusztán a vallása miatt üldöz vagy lenéz.”; *Uő*: A zsidókérdés körül i. m. (5. jz.) 556–560. (A katolikus zsidók „fajuk vagy népcsoportjuk nagy részének nem kívánatos tulajdonságaiból becsületes igyekezettel iparkodnak kinevelni magukat”); *Uő*: A hazafias zsidók i. m. (5. jz.) 293–294. („A kereszténység úgyis, mint vallás, úgyis, mint kultúra, minden embernek szól: a botokudót, a sátoroscigányt s az emberevő vadat is iparkodik magához emelni, magához erkölcsösíteni. Tehát e szempontból sem utasíthatunk el magunktól senkit azért, mert véletlenül zsidónak született. Ez a »születési hiba« lehet baj, lehet kellemetlenség, de semmi esetre sem bűn.”); *Uő*: [Levél] Schwartz Margitnak a „hazafias zsidóságról”. In: BBÖM XXVII. 66–69. („Mi a hite miatt senkit sem bántunk; de még a faja miatt sem [...]. Ön bizonyonnyal azok közé tartozik, akik hisznek, bár még nem látnak.”); *Uő*: [Levél egy] „zsidó asszony[hoz]”. Magyar Kultúra 1936/15–16. 50. („Ön szereti Asszonyom a Magyar Kultúrát, de szeretné azt is, ha élesebben szembefordulnánk a faji antiszemitizmussal a keresztény szeretet nevében. Igaza van, a keresztény szeretet nem állhat meg faji határoknál s e gondolatnak mi folyóiratunkban szívesen és gyakran adunk kifejezést”.)

83 *Bangha B.*: A katolikus egyház krisztusi eredete i. m. (7. jz.) „Egyház, állam, zsidóság” c. rész (1940), 297. („A zsidó mindenekelőtt szemita faj s ez a szó egymagában is igen sokat megmagyaráz. Minden népnek vagy népcsaládnak megvannak jó oldalai mellett a maga hibái”. Van bennük egy „terjeszkedési vágy”, mely „ugyanaz az erősen szemita ösztön [...] amely egykor Mohamed hiveinek tett fegyvert a kezébe, hogy a próféta uralmát Nyugat felé terjesszék”). *Bangha* egy islámmal kapcsolatos rövid eszmefuttatásáért ld.: *Bangha Béla*: Az új ázsiai veszedelem (1936). In: BBÖM XXII. 415–416.

84 *Uő*: Erkölcsei vagy faji értékelés i. m. (5. jz.) 511. „A zsidóság az ókorban nem volt alacsonyrendű, hanem ellenkezőleg sok tekintetben kimagasló faj – példa rá az irodalma, s ha a pogány népek mégis fölébe kerekedtek, ennek nem utolsó oka éppen az volt, hogy ezek a pogány népek időközben keresztények lettek.”

nyen félreértésekre s merész általánosításokra vezethet”).⁸⁵ Máshol ezt a kitélt helyezi népkarakterológiai eszme-futtatása elé: „Természetes, hogy e vonások csak nagy általánosságban állapíthatók meg s a kivételes alakulások száma is jelentékeny. Senkinek sem juthat eszébe az alább felsorolandó jellegvonásokat minden zsidóra vonatkoztatni. De azért általános érvényüket az adatok nem veszítik el. Vannak szőke zsidók is, de azért mégis szabály marad, hogy a zsidók túlnyomó részben feketék. Így van a pszichéjükkel is.”⁸⁶ Ezek után oldalakon át sorolta fel a zsidók vélt vagy valós faji tulajdonságait – voltaképpen nemigen térve el a korabeli cionista vagy filoszemita irodalom általános tételeitől sem –, köztük számos pozitív és negatív jellemvonást megemlítve.

Eszme-futtatásából mindössze egyetlen logikus pont hiányzik: amennyiben kísérleti jelleggel elfogadjuk Bangha tételét, hogy a népek valóban rendelkeznek bizonyos (jó vagy rossz) faji vonásokkal, akkor nem csak a zsidóság rossz, leküzdendő jellegéről kellett volna értekeznie, hanem a kereszténységhez saját pozitív géniuszukkal, úgymond népi zsenijükkel hozzájáruló kitérők nagy lehetőségeiről is. Ez a gondolat azonban – hogy így zárjuk kísérleti eszme-futtatásunkat –, mely oly hangsúlyosan megjelent Loyolai Szent Ignácnál,⁸⁷ szinte teljességgel hiányzott Bangha írásaiból.⁸⁸

„Téves vallások” és evangelizáció

Az olvasó nem tudja lerázni az érzést, hogy mint annyi más esetben, ezúttal is aktuálpolitikai megfontolások álltak Bangha hallgatása mögött, noha igaz, hogy a páter 1921 október-novemberi sajtócsörtéjét az ébredő magyarokkal – éppen az antiszemitizmus katolikus sajtóban való megjelenésének visszavágása és a faji antiszemitizmus kritizálása témájában – heves ellenreakciók kísérték, melyek során Banghát a rendőrségnek kellett védenie.⁸⁹ A pátert az ébredők – szembeállítva őt a konzekvensen fajvédő Prohászkaival –, „zsidó árulónak” bélyegezték, és fizikai elpusztítását is kilátásba helyezték,⁹⁰ ám Bangha így is kiállt a zsidók téríthetősége mellett. A páter későbbi szavaival: „E tétel leíróját egyszer már majd agyonverték az ébredés túlzói; mégis ma sem tud eltérni attól a meggyőződéstől, hogy bár roppant ritkán, de akadnak belső asszimilációra hajlandó zsidók is s ezeket a keresztény gondolatától elvadítani nem

85 *Uő*: A zsidóság térfoglalása Magyarországon (1923). In: BBÖM XXVII. 441–447., itt 442.

86 *Uő*: A katolikus egyház krisztusi eredete i. m. (7. jz.) „Egyház, állam, zsidóság” c. rész (1940), 297.

87 *James W. Reites SJ*: St. Ignatius of Loyola and the Jews. Studies in the Spirituality of Jesuits (1981) 4. sz. 17.

88 Egy írásában (*Bangha B.*: Erkölcsei vagy faji értékelés i. m. [5. jz.] 512–513.) utal a kitértek kiváló teljesítményére, ám itt sem domborítja ki a – saját eszme-futtatásából elméletben logikusan következő – tételt, hogy ennek a „zsidó géniuszhoz”, „néplélekhez” vagy „népkarakterhez” lenne köze.

89 Az ügyet leírja *Klestentz T.*: i. m. (54. jz.) 194–195. Ld. még: Rendőrök őrzik Bangha pátert. Bécsi Magyar Újság 1921. október 8. 6.; Hírek. Múlt és Jövő 1921. november 4. 20.

90 Mi történt a Központi Sajtóvállalatnál? Hazánk 1921. október 9. 1–2.; Ki a vezér?... Hé!... [!]. Hazánk 1921. november 6. 2–4.

szabad.”⁹¹ A tény, hogy mindez már-már pozitív epizódnak számít a két háború közötti közéletben, talán csak a korszak antiszemitizmusának mértékét mutatja.

Fenti elveit követve Bangha 1933–1934 között olyan sikeres előadásokat tartott a kikeresztelkedésre nyitott budapesti zsidó hallgatóság előtt,⁹² hogy a zsidó újságok – és nem utolsósorban (illetve ironikus módon) a kikeresztelkedő zsidókat látni nem akaró fajvédő lapok is – támadást intéztek a páter ellen.⁹³ Bangha ezen előadásain tisztázta, hogy a zsidó hitet „téves vallásnak” tekinti, mely „ellentétben áll a kereszténységgel”, hozzátéve, hogy „akik jóhiszeműen vannak téves vallásokban”, azok nem kárhozhatnak el, nem úgy, mint a kereszténység tudatos elutasítói: a megkeresztelkedés kötelez, ám az önhibán kívüli hitetlenség nem kárhozási ok.⁹⁴ Szavai mai szemmel nem hatnak sem szeretetteljesnek, sem túl hatásosnak – bár illeszkednek a II. Vatikáni Zsinat reformjai előtti katolikus tanításba⁹⁵ –, s erre talán elég idézni, hogy a vallásos zsidókra továbbra is „pogányként és vámosként” utalt. Am a kor antiszemitizmusának mértékét is illusztrálja, hogy már néhány langymeleg kitévelre – a tévedők (de nem a *tévedés!*) iránti „felebaráti szeretetet”, a keresztény–zsidó „közös alap”⁹⁶ – pozitívan reagált a zsidó sajtó egy része, dacára annak, hogy a kitévést eközben hevesen és érthető módon elutasították.

91 *Bangha Béla*: A zsidóság térfoglalása Magyarországon (1923). In: BBÖM XXVII. 442.

92 Az V. kerületi Sas utca 24. alatt volt megtalálható a katolikus zsidók gyülekezete, melynek állítólag 700 tagja volt Fischer Árpád orvos vezetése alatt. A közösség kiadta a *Magyar Sion* című folyóiratot is, melyet Székely Nándor szerkesztett, s amely „A Magyarországi Konvertiták és Krisztus-hívő zsidóság lapjaként” hirdette magát. Ehhez ld.: Bangha Béla szaporább és tervszerű zsidótérítést követel. *Egyenlőség* 1928. április 2. 9. Bangha korábbi sikereire utalhatnak a következő kiszólások: „A Dohány utcai templom építőinek unokái közül számosan és már régen a lipótvárosi bazilikában dicsérik istent és épülnek Bangha páter szent beszédein.” A mai naptár. Új Kelet 1925. november 9. 4.; „Talán mondani sem kell, hogy mindez [a sok kitérés] Bangha páter műve.” *Hárs Péter*: Megjegyzés a kitévésekről. *Egyenlőség* 1937. március 10. 10.

93 *Méhely Lajos*: Lassan páter a keresztel! Bangha Bélának útravalóul. Held, Bp., 1934. 4. (Bangha miért „szeretné Budapest valamennyi zsidóját megkeresztelni?”); *Schönfeld József*: Faulhaber, Bangha, Kóbor Tamás. *Zsidó Szemle* 1934. április 12. 1–2. („Bangha páter [...] felolvasásában kelt a zsidóság védelmére. Ő is elveti a faji gyűlöletet és megállapítja, hogy az antiszemitizmus vallási okokra vezethető vissza. A zsidóság nem akarja magáévá tenni a keresztény világnézetet. Innen az ellenszenv, a gyűlölet. Nos, ebben a kérdésben mi már Hitleréket valljuk az igazi mestereknek. Ők tudják, mi az antiszemitizmus. Hiába lesz keresztény a zsidó. Továbbra is, mint zsidót gyűlölik. Ez az egyetlen erkölcsös vonás az egész hitlerizmusban. Nem ad prémiumot a hitehagyóknak. De emlékszünk rá – nem régen volt –: nálunk sem sokat segített a kitérés. A Bangha páter sajtója is ezt az álláspontot foglalta el. Köszönjük Bangha páter jóindulatát, részvételét és invitálását. Minket nem kell invitálni, mert tőlünk indult ki a tan [...]”) Korábban még megosztóbb eszközhöz nyúlt az *Egyenlőség*, mely „beköpte” Banghának a lapjánál dolgozó zsidó származású újságírókat: Tudja-e Bangha páter, kik dolgoznak a lapjába? *Egyenlőség* 1927. március 19. 14. és A renegát. *Egyenlőség* 1927. április 2. 1. Ha azt remélte, hogy a szóban forgó író – Székely Nándort – ezért ki fogják rúgni, a lap tévedett. Székely haláláig a *Magyar Kultúra* munkatársa maradt.

94 *Bangha B.*: Katolicizmus és zsidóság i. m. (82. jz.) 295., 366–367.

95 Ezt kifejti és releváns dokumentumokkal összeveti: *Molnár A.–Szabó F.*: i. m. (25. jz.) 49.

96 *Bangha B.*: Az apostolkodás rövid kézikönyve i. m. (27. jz.) 20., ld. még uo. 58–59.; *Uő*: Katolicizmus és zsidóság i. m. (82. jz.) 339–341., 365.

Sándor Pál zsidó parlamenti képviselő cikkében például összevetette Ravasz László kitérés felhívását a páterével: míg a református püspök „rideg” és ezért hatástalan volt, „addig Bangha, aki melegen, tüntető elismeréssel, majdnem magasztalva a mi tradícionkat és hitünket, a katolicizmus keblére óhajtja emelni az eltévedt nyáját, nem akarja őket, mint magyarokat a cionizmus karjaiba kergetni,⁹⁷ és szívesen látja őket, mint jó hazafiakat, *kitért állapotban* hazánkban [...]. Ravasz püspök úr áttérsi szózata a zsidóságnál értéktelenül elpuffog [...]. De *veszélyes* és sajnos, nagyon is hatásos Bangha páter szívhez szóló, szeretettől csurgó, megkapó meginvitálása. *Ez az a hang, melytől félni lehet ingó hittestvéreinket.* Ez az az út, amelyet, ha egy évezred előtt már alkalmaztak volna, veszélyeztette volna még a hithű zsidóság egy részét is.”⁹⁸ Kiss Arnold neológ főrabbi hasonlóan értékelte „Bangha Béla sok részletében elragadó mélységű beszédét, a benne megnyilvánuló igaz keresztény lelkeület szépségeit”,⁹⁹ ahogy Fischer Fülöp sárospataki ortodox rabbi is azt írta, hogy „őszinte köszönettel kell honorálnunk az ékesszóló páternek” „legnemesebb indokok vezérelte” kijelentéseit a gyűlölet ellen.¹⁰⁰ Lövy Ferenc rabbi hasonlóan úgy fogalmazott az *Új Kelet* hasábjain, hogy Bangha „megengedem, saját szempontjából jószívvel” és „szeretettel [akarja] kivetni hálóját [...] a zsidó lelkekre”,¹⁰¹ és az *Egyenlőség* is kifejezte, hogy Banghát „vallásos és vallását rajongva szerető férfiúnak ismerjük”.¹⁰² Mindez már igen más hangnem volt, mint amit a zsidó sajtó korábban használt a páterrel szemben („utálatos, becstelen, aljas”, „torkunkat akarja késsel kettévágni”).¹⁰³ Ezekhez Bangha olyan kijelentései is hozzájárultak, melyekben rámutatott a keresztény–zsidó közös alapokra, vagy amelyekben elítélte a hitlerizmust

97 Ravasz ugyanebben a beszédében a cionista mozgalom követésére – az ő felfogásában a külön zsidó nemzeti identitás megvallására – hívta fel a magyar zsidókat. Bangha cionizmushoz való hozzáállása külön tanulmányt érdemelne, ám annyi itt is elmondható, hogy maga nem hitt a mozgalomban – talán nem is teljesen értette azt –, bár a *Magyar Kultúrában* keresztény cionista hangoknak is teret adott. Ellenállása részben klasszikus antiszemitizmusból, részben a katolizált vagy csak vallásos zsidók megtűréséből fakadt, de talán a legfontosabb az az érve volt, hogy amíg a zsidók megtagadják Krisztust, addig szerinte teológiai okokból is szétszóratásban kell élniük. Ezekhez sorrendben ld.: *Bangha Béla: Cionista önkritika.* Magyar Kultúra 1934/1. 404–405. és *Uő: Takarodó?* (1920). In: BBÖM XXVIII. 245–246.; *Székely Nándor: A cionizmus.* Magyar Kultúra 1927/1–12. 193–201. és *A zionista kongresszus.* Magyar Kultúra 1921/1–18. 293.; *Bangha Béla: Krisztus és a modern társadalom.* Hitvédelmi előadások a művelt katolikus közönség számára. IX–XIII. sz. Mária-kongregáció, Bp., 1911. 169–170. Érdekes azonban, hogy egy külföldi zsidó lap – nyilván sajtóhírekből – úgy tudta, hogy Bangha „a cionista mozgalom szólamait veszi át”, hogy „megtévessze” a zsidókat kitérés-ügyben. Ld.: *Catholics Work to Convert Jews.* The Sentinel (Chicago) 1928. május 4. 3.

98 *Sándor Pál: Nem térünk ki! Egyenlőség* 1934. június 1. 1.

99 Idézi: *Kiss Arnold: Echod.* Megjegyzések Bangha Béla előadásához. *Egyenlőség* 1933. május 6. 22–23.

100 *Fischer Fülöp: Vért és paizs. Válasz a főtisztelendő p. Bangha Béla dr. és mások által az „érdeklődő művelt zsidó közönség” számára tartott előadásokból.* Schwarz Lipót ny., Kunszentmiklós, 1933. 49.

101 *Lövy Ferenc: Kikeresztelkedni vagy bekeresztelkedni.* *Új Kelet* 1933. április 28. 6.

102 Tudja-e Bangha páter, kik dolgoznak a lapjába? i. m. (93. jz.)

103 Tíz millió. *Egyenlőség* 1918. március 16. 1.

– s amelyeket aztán átvehetett a zsidó sajtó is.¹⁰⁴ Hasonlóan értékesek lehetnek azon megnyilvánulásai, melyekben néhány klasszikus antiszemita tételt – mint a krisztusgyűlölet vádját vagy *Cion bölcseinek jegyzőkönyvét* – cáfolta meg.¹⁰⁵

Mindez kétségkívül más fényt vet a korábban végig mérgesnek ítélt viszonyra Bangha és a magyar zsidóság között, ám nem szabad elfelejteni, hogy mind a két fél öns érdekéből szépíthette a viszonyt: Bangha zsidókat akart téríteni (mint mondta, „legjobban szeretné, ha Budapestnek mind a 250 000 zsidóját megkeresztelhetné”),¹⁰⁶ a zsidó sajtóorgánumok – csoporttól és irányzattól függetlenül – pedig az antiszemitizmus legitimációját próbálták aláásni Bangha autoritásának citalásával. Az 1930-as évekre megenyhülő hangnem azonban nem jelent semmifajta liberális elmozdulást Bangha részéről: csupán a korszellem és a közbeszéd mozdult el új, fajiságot hangsúlyozó irányba a zsidókérdésben, mely veszélyeztette Bangha térítési szándékát. Az *Egyenlőség* – noha egy korábbi cikkében – erre utalt, amikor azt írta, hogy „Bangha páter ma liberálisnak, legalábbis közömbösnek tűnhetik fel” klasszikus antijudaizmusával,¹⁰⁷ egy másik lap pedig 1933-ban úgy jellemezte Bangha előadását – egyben demonstrálva járatlanságát az 1920-as évek közéletében is –, hogy azalatt „elfelejtettük, hogy a két páter – a mai Bangha és az 1920-iki – egy és ugyanaz a személy”.¹⁰⁸ A leghelyesebben azonban az *Új Kelet* nekrológja fogalmazott: „A fajelmélet legkíméletlenebb ostorozója szállt sírba vele. Persze idegenül hangzik ez a megállapítás azok számára, akik csak a régi Bangha pátert ismerték [...]. Hogyan – gondolhatná valaki, aki e régi idők ízét érzi még mindig a szájában – Bangha páter, a tüzes szájú jezsuita atya, akinek antiszemita indulatai úgy robbantak, mint a dinamit [...] aki nem egy antiszemita, hanem

104 A hitlerizmus – Magyarországon. *Egyenlőség* 1933. május 6. 13. („A katolicizmus részéről Bangha Béla [...] siet[ett], hogy nyíltan megvonj[a] a határvonalat a keresztény gondolat és a hitlerizmus között.”); Mi keresztények vagyunk az igazi zsidók – mondotta Bangha páter. *Új Kelet* 1933. április 22. 7.

105 *Bangha B.*: A katolikus egyház krisztusi eredete i. m. (7. jz.) „Egyház, állam, zsidóság” c. rész, 296.; *Sós Endre*: Cion bölcsei a horogkereszt árnyékában. Egy antiszemita hamisítvány rémregénye. Viktória, Bp., 1937. 47.

106 Idézi: *Kiss A.*: i. m. (99. jz.). Máshol Bangha páter Jézus Krisztust idézte arról, hogy „úgy szeretne volna Jeruzsálem fiait magához gyűjteni, miként a tyúk a csibéit a szárnya alá gyűjti”. *Bangha B.*: Katolicizmus és zsidóság i. m. (82. jz.) 368.

107 Az új antiszemitaik helyébe a régiek jönnek. *Egyenlőség* 1921. október 8. 9.

108 Idézi: *Nyisztor Zoltán*: Hisztéria a zsidókérdés körül. *Magyar Kultúra* 1933/1–12. 475. Bangha az 1920-as években is következetesen a faji antiszemitizmus ellen szólalt fel, a későbbiekben voltaképpen igen keveset változtatva üzenetén (ld. már említett 1921-es cikkét). Az 1930-as évekhez hasonló zsidó reakciók már ekkor is születtek: „Bangha főtisztelendő úr [...] eszköznek tekinti az antiszemitizmust a zsidók kitérésére. Bizonyos pontig üldözi a zsidókat – amíg ki nem térnek. Erre a célra jó neki az antiszemitizmus, mint ijesztő, megfélemlítő eszköz, mellyel szemben azonban a zsidó bizonyos révet találhat, ha hitét megtagadja [...]. [Ám jött a fajelmélet], és ezen a ponton következett be Bangha lelki válsága. Hiába volna az antiszemita hadjárat? A zsidók nem térnek már ki! [...] Újra ki kell nyitni a kapukat, lehetőséget kell adni a hitéhez hűtlenné lenni akaró zsidónak, hogy biztonságosan keresztelkedhessék ki és gyarapíthassa Bangha táborát [...]. Bangha megfordulása tehát a vallási antiszemitizmus megszólalása a faji antiszemitizmus ellen.” *Palágyi Lajos*: Térítésről van szó. *Egyenlőség* 1921. október 15. 13.

az antiszemita volt Magyarországon, öregkorára pálfordulást követett volna el? És talán a zsidók védelmével akarta volna jóvá tenni korábban kelt zsidóellenes egyházi szónoklatait és iratait? Nem, nem ez történt. *Egy lépést sem tett hátrafelé, csak az idő futott ki a lábai alól és olyan mezsgyén hagyta Bangha páttert a maga szenvedélyes és mégis primitív antiszemitizmusával, amely az előre futott antiszemitizmusnak távlatából ma szinte filozemitizmusnak tűnik.*¹⁰⁹

Jámbor Ferenc szerint „olyan optikai csalódás ez”, mint Hindenburgot Hitlerhez képest szinte demokratának tüntetni fel. „Átértékelődtek a fogalmak, és a totális reakcióhoz mérve, progresszívnek látszanak az öreg konzervatívok és az emberi szabadságjogok felkent lovagjainak tűnnek az egykori reakciók.” Mint írta, „szinte kísértésbe jön az ember, hogy azt a Bangha páttert, aki egész szenvedélyes életét a liberalizmus elleni harcnak szentelte, azt a Bangha páttert, aki semmit sem gyűlölt jobban, mint a szabadgondolatot, élete utolsó szakaszáért, amikor egykor korholó és brutálisan támadó szavát annyiszor emelte fel az üldözött zsidók érdekében, liberálisnak nevezze. Holott nem az volt, hanem annak éppen az ellenkezője. Katolikus, illetőleg annál valamivel több: [...] jezsuita szerzetes volt.” Majd így folytatja Bangha a zsidókérdés útvesztőiben való bolyongásának leírását: „Vak buzgalommal térítette Bangha páter a zsidókat, és mentől kevésbé akartak megtérni az anyaszentegyház kebelébe, annál szenvedélyesebben támadta őket [...]. Persze, hogy meg volt lepve, amikor az új világ fajelméletének prófétái felkeltek az ő zsidói ellen. Mi lesz a Krisztushívő zsidókból e fajelméletes világban? Mit ér az egész jezsuita térítési program egy olyan világban ahol a vallás semmi és csak a faj és a vér mítosza dönti el az ember helyét a társadalomban? Nem, nem azt akarta Bangha páter, hogy a zsidókat zsidótörvényekre való hivatkozással dobják ki állásaikból. Csak azt akarta, hogy térítsék meg őket. Olyan képzeletbeli világban élte le élete utolsó éveit, amely az ő sajátos, de nem időszerű antiszemitizmusával volt tele. Amikor pedig meghalt, a régi antiszemitizmus halt meg vele együtt, az a régi antiszemitizmus, amit a mi újhoz szokott szemünk már hajlandó lenne csaknem filozemitizmusnak tekintetni.”¹¹⁰

Ez a nekrológ talán kellően demonstrálja, hogyan is lehet kontextusában elhelyezni Bangha elsöre talán „filozemitanak” tűnő nyilatkozatait: egyértelmű, hogy negatív véleménye volt az általa csak homályosan definiált zsidó pszichéről, fajról vagy néplelekről, és antiszemita mítoszokban is hitt, ám saját, mindent felülíró missziós küldetésének akadályát látta a divatos véreszmében is. Az mindenesetre biztos, hogy Bangha a zsidótörvények idején inkább jelentett hátráltató, mint fermentáló erőt a faji antiszemitizmus hívei vagy éppen a zsidó közélet számára (még ha a vagyonsvédelem exponensei számára nem is).¹¹¹ Ezt tisztázván már csak egy kérdést kell szemügyre vennünk: mennyire igaz, hogy Bangha pogrompap volt, aki zsidómentes Magyarországot célzó terveivel megelőzte a holokauszt felelőseit?

109 Jámbor F.: i. m. (1. jz.) (az utolsó mondatban az én kiemelésem – V. L. B.).

110 Uo.

111 A már korábban idézett cikkek mellett egyértelművé teszi ezt: *Veszprémy L. B.*: i. m. (3. jz.) 123. és Hungarians Announce Plans for New Decrees. The Sentinel (Chicago) 1939. február 2. 38.

Bangha és az erőszak

Az utóbbira könnyebb felelnünk: a páter 1930-as cikkében kifejtette, hogy „el tudjuk képzelni, hogy a valláserkölcös alapon álló zsidóság nyugodtan és folytonos súrlódás nélkül élhet mellettünk”,¹¹² ahogy már 1920-ban is leírta, hogy a zsidók kitelepítését „képtelenségnek” tartja.¹¹³ Természetesen „kegyesnek” csak ironizálva nevezhető felfogásában tehát – amennyiben a zsidóság azonosul a magyarsággal – a zsidóság „maradhatott volna”. Hogy e kritérium alatt mit is értett, azt szokásos módon nem definiálta: a korabeli zsidó közélet – élén az *Egyenlőséggel* – erősen hazafias volt (egyres utólagos ítéletek szerint túlságosan is), ám Bangha mégis azt akarta, hogy legyenek nemzetiebbek a zsidók, és ne viselkedjenek úgy, mint az *Egyenlőség*.¹¹⁴ A negatív „zsidó jelleg” minősítést felszólításra sem volt hajlandó definiálni,¹¹⁵ és ez is rámutat a Banghával kapcsolatos megannyi ellentmondásra: bár mindenben igyekezett elkerülni a modern világ eszmeiségét s megmaradni hagyományos, katolikus alapokon, a szociális uszítást és a faji jellemvonásokat olyan maguktól értetődő dolognak tartotta, hogy antiszemita tételeit definiálni sem volt hajlandó, és még apostolkodási kézikönyvében is ilyen egyszerűen és skrupulusoktól mentesen intézte el a vagyonbiztonság elleni támadás témáját: „A szociáldemokráciával szemben [...] nagyon hatásos a »vezér urak« önző üzemleinek, a zsidó dúsgazdagokkal való titkos összejátszásának felderítése.”¹¹⁶

A pogromok okozásának vádját az adott korszak rosszindulata és a források felderítésének utólagos nehézsége szülhette. Noha már akkor is egyértelmű lehetett, hogy Bangha nem uszított lincselésekre és nem vett részt pogromokban, még katolikus körökből is támadták azzal, hogy „nem emelte föl szavát s [...] nem tiltakozott a [terror] ellen”,¹¹⁷ hogy az olyan, főleg szélsőbaloldali nyilatkozásokról ne is beszéljünk, melyek szerint „Bangha [...] a fosztogatás és gyilkosság evangéliumát prédikál[t]a [...] Magyarországon [...]. Kezei nem tiszták, a lelke nincs a helyén, és elméje a zsidó faj kipusztítását célozza.”¹¹⁸ Ezekkel szemben áll Bangha kivételesen korai (1918. decemberi!) nyilatkozata a pogromok ügyében, melyet több liberális orgánus is közölt, köztük éppen maga az *Egyenlőség*: „Nem tudom elhinni, hogy valaki ilyen aljas és gonosz tervekkel foglalkozzék Budapesten, mikor az ország száz sebből vérzik, és minden becsületes embernek dolgozni, alkotni, nem pedig rombolni kell! Ha mégis volnának elvetemült gonosztevők, akik pogromszerű zavargásokra, fosztogatásokra vállalkoznak, ezek előtt *épp oly kevéssé lesz szent a keresztény élet és vagyon, mint a zsidóké.*”¹¹⁹

112 *Bangha Béla*: Jó taktikus-e a zsidóság? (1930). In: BBÖM XVII. 469.

113 *Uő*: Magyarország újjáépítése és a kereszténység i. m. (57. jz.) 85.

114 *Uő*: A hazafias zsidók i. m. (5. jz.) 295.

115 *Uő*: Sajtóképek 1936-ból. In: BBÖM XXV. 429.

116 *Uő*: Az apostolkodás rövid kézikönyve i. m. (27. jz.) 56.

117 Czakó Ambró piarista tanár. *Egyenlőség* 1921. június 25. 16.

118 Hungarian Jews Protest Against Bangha Bela's Arrival. *The Sentinel* (Chicago) 1921. december 9. 4.

119 A pogrom ellen. *Bangha páter nyilatkozata. Egyenlőség* 1918. december 14. 5.

Bangha nyilatkozatához hozzátette, hogy a pogromok hívei „ugyanolyan ellenségei a kereszténységnek, mint a zsidóságnak”, s ha megtudja, hogy pogrom készül, maga megy oda és „küzd ellene kétségbeesetten”, mert egy „zsidómészárlás” „tíz évre diszkreditálna bennünket”. Hogy Bangha nem szaladt személyesen pogromok meggátolására, az kétségtelen, noha 1921-ben közölt egy cikket a fehérterror ellen (egy legitimistaellenes akció apropóján), melyben így beszélt: „A terror [...] fegyverét [...] rég ki kellett volna csavarni minden kézről”, mert az „kétségbeejtő”, „végzetes út”, amiről „kérve-kéri”, hogy térjenek le.¹²⁰ Egy később önálló életre kelt forrás azonban több kárt okozott Bangha utólagos megítélésének: Chernák Béla rendőrkapitány 1918. május 19-ei jelentése egy kiskunfélegyházai pogrommal kapcsolatban megemlíttette Bangha Béla egy korábbi előadását mint a zavargást kiváltó tényezőt, ám éppen saját jelentése cáfol rá a páter felelősségére.¹²¹ A szóban forgó év február 24–26-i pogrom – mely egyaránt sújtott helyi keresztény polgárokat és zsidó kereskedőket, de még a rendőrőrs és a katolikus leánygimnázium is támadást szenvedett el! – előtt a lakosság huzamosabb időn át nem kapott húst és zsírt, illetve különböző kereskedők árurejtegetéssel felingerelték a helyieket. „A múlt héten nem kaptunk sem húst, sem zsírt”, illetve „a zsidóknak meg az uraknak jut hús is, meg zsír is” – idézte a lakosság panaszait a jelentés. Ezekhez Chernák hozzátette, hogy véleménye szerint Bangha két héttel korábbi, katolikus asszonyok előtt, zárt helyen tartott beszéde is hozzájárulhatott a pogromhoz, ám a tény, hogy a zavargás és Bangha idős, vidéki asszonyok előtt tartott hitbuzgalmi beszéde között két teljes hét eltelt, s hogy a zavargásban katolikus intézményeket is támadás ért, talán kellőképpen mutat rá, hogy a páter beszédének vajmi kevés köze lehetett a fosztogatáshoz – hacsak nem feltételezzük, hogy a páter olyan tehetséges uszító volt, hogy a lakosság rossz hangulatát két héten át konzerválni, majd a távolból a megfelelő pillanatban kiengedni volt képes, s hogy beszédében a katolikus gimnázium ellen is uszított.¹²²

A páter megítéléséhez sokat segít a korabeli zsidó sajtó elemzése, mely feljegyezte fajelmélet-ellenes megnyilatkozásait az 1920-as és '30-as évekből is, és azt – vallásos ellenvetéseik mellett¹²³ – helyén értékelt. Keveset lehetne hozzátenni például az *Új Kelet* azon névtelen publicistájának megjegyzéséhez, mely így summázta Bangha felemás érveit: „Bangha logikai cigánykereke [...] [hogy] oldal-

120 *Bangha Béla*: Golyók és nyilak (1921). In: BBÖM XVIII. 254.

121 A jelentést részlegesen idézi: *Ungváry K.*: i. m. (2. jz.) 243–244.

122 A teljes jelentésért ld.: Chernák Béla rendőrkapitány jelentése a vármegye alispánjának a február 24–26-i tömegmegmozdulásokról. 1918. május 19. In: Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közti történetéhez. Szerk. Romsics Ignác. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 1976. 132–137., különösen 135–136.

123 *Lövy F.*: i. m. (101. jz.) („A zsidó-keresztény hitviták [...] eredményre sohasem vezettek [...]. Az emberiség nagyobb fele még mindig bálványimádó pogány: miért nem térítik azokat? [...] Hát rosszabb-e, butább-e a zsidóság a vadaknál, hogy pont a zsidóságot kell felvilágosítani?”); *Kiss A.*: i. m. (99. jz.) („A magam hitében ezer okkal hinni tudok. Ha nem tudnék: éppen a hit természetfölötti erejénél fogva új hit, más hit igazairól nem győzhet meg senki.”); *Uő*: Hitvita Bangha páterrel. Egyenlőség 1934. április 28. 1–2. („Ilyen teológiai pereskedésekből, régi idők tapasztalata szerint, vesztesképpen csak maga a hitnek szent eszménye kerülhet ki.”); *Fischer F.*: i. m. (100. jz.) 62. („A közös, egymást támogató várépítkezés” a cél.)

számra mocskolja a zsidókat. Éspedig antiszemita népgyűlések tónusában, tehát a legközönségesebb és a legdurvább módon. Végtelen bűnlistát olvas a fejünkre. Hogy azután más összefüggésben kisüsse, hogy a keresztényi gondolkozással összeférhetetlen lenne, ha az állam a zsidókat elnyomná. De nem gondolja-e, hogy az efféle papi szájából jövő vádaskodás okvetlenül gyűlöletnek, megvetésnek kiváltásához és ennek révén könnyen a zsidók elnyomásához vezethet? Tehát a kereszténység szelleme ellen súlyosan vétő cselekedetekhez?”¹²⁴

Palágyi Lajos pedig még tömörebben – és jóval korábban – így írt azt *Egyenlőség* hasábjain: „Csak az a baj, hogy Bangha későn fogja látni saját akciója kudarcát.”¹²⁵ Bangha életművének mérlegre helyezésében azonban éppen maga Bangha a legautentikusabb forrás, hiszen saját apostoli útmutatójában objektív szempontokat adott meg egy „világi apostol” munkásságának értékeléséhez. Ha megvizsgáljuk saját téziseit az apostol feladatairól, illetve lesújtó véleményét a hangosan, ám csak „politikailag” keresztények kettős moráljáról, látni fogjuk, hogy Bangha saját elveivel is konfliktusban állt. Könyvében a „Mik az eredményes apostolkodás feltételei?” című kérdésre így felel: „*A tiszta szándék és természetfölötti érzület*”, majd az előbbi úgy részletezi, hogy ha nincs meg „a végtelen türelem és soha meg nem fogyó áldozatos szeretet, amelyre az apostolkodásban folyamatosan szükség van s amely nélkül sem megszerettetni nem tudjuk magunkat az emberekkel, sem hatni rájuk huzamosan nem tudunk”, akkor „elkerülhetetlen a súrlódás, a féltékenység, a gánccsokkodás, ami[vel] pedig [...] esetleg csak zavart okozunk s ártunk, ahelyett, hogy használnánk”.¹²⁶ *Kétféle morál?* című 1927-es írásában pedig így beszélt: „Nincs kétféle morál [...]. Morál csak egy van: az erkölcs végső forrásának, az örök és szubsztinens Szentségnek parancsoló akarata, [a]z Isten törvénye [...]. Aki a balkezével lop, miért ne lopna a jobbal is?” – érvelt igen helyesen a páter, hozzátéve, hogy főleg az a rossz, mikor „keresztény cégér alatt követik el a kettős morál vétkeit”.¹²⁷

Ám ezen méltatandó elveikhez kétségkívül nem tartotta magát. Soraiából hiányzott a „türelmes szeretet” megannyi, neki ilyen-olyan okokból nem tetsző emberrel szemben, és a kétféle morál munkásságának fő jellemzője volt. Ne feledjük el: ugyanarról az emberről beszélünk, aki egyszerre haragudott meg katolikus papokat ábrázoló karikatúrákon, és sütött el vásott vicceket rabbikról és a patkányméregéről,¹²⁸ aki egyszerre hirdette, hogy „a mi oldalunkon, a krisztusi eszmék képviselőiben nem lehet [...] a siker kedvéért bajt okozni s jogokat tiporni”,¹²⁹ s közben kimondta, hogy a jogelvétel – a zsidók esetében – valójában jogos, míg a

124 Bécsi disputa a zsidókérdésről. Új Kelet 1934. április 12. 1–2.

125 *Palágyi L.*: i. m. (108. jz.)

126 *Bangha B.*: Az apostolkodás rövid kézikönyve i. m. (27. jz.) 6–7.

127 *Uő*: *Kétféle morál?* (1927). In: BBÖM XVIII. 342–344.

128 Bangha meglátta, hogy egy zsidó üzlet „Szent Imre gallérokat” árul, és elmélázott, hogy mi lenne, ha ő meg rabbikról nevezne el patkányirtó szereket. A szóban forgó karikatúrát az egyébként keresztény *Budapesti Hírlap* közölte. Ld.: *Bangha Béla*: *Korképek* (1935) és *Uő*: *Korképek* (1934). In: BBÖM XVIII. 441., 419.

129 *Uő*: *Két ember beszélt* i. m. (54. jz.) 487.

zsidók jogainak megóvása jogsértés a többség számára!¹³⁰ Szomorú tény, hogy aki az egyház esetében látta, hogy az állam túlzó szerepe sértheti a kisebbségek – mint az egykor üldözött jezsuiták – jog- és vagyonszolgálatát, s aki annyi ponton képes volt meglátni a modern rendőrállam és parancsuralom árnyoldalait, az a zsidóság esetében saját morális kitételeit feladta.¹³¹ A kavalkádot fokozza, hogy a náciizmus és a nyilasok támadásakor néha még a zsidók erőszakos kifosztására tett radikális tervek is felhozta érvként, kiemelve, hogy egyes keresztény politikusok „blaszfém szemforgatással imádsággá kerekítik nemzetimádó nemzetpusztításukat”.¹³²

*

Konklúzióként elmondható, hogy Bangha a korábbi ítéletekkel ellentétben nem volt a náci fajelmélet híve, nem okozott pogromkitöréseket, még csak kiűzni sem akarta a zsidókat Magyarországról, és munkásságával elsősorban a náciellenes katolicizmust és a fajelmélet zsidó kritikáit inspirálta.¹³³ Ezekkel természetesen nem emelkedett ki a korszak liberális vagy konzervatív közéleti szereplői közül – ám tekintve, hogy korábban pogrompapként utalt rá még a mértékadó szakirodalom is, konklúzióm így is sokat tehet a páter megítélésével kapcsolatos tisztánlátásért, avagy Molnár Antal és Szabó Ferenc SJ szavait idézve, „egy új Bangha-kép felé” való haladásért.¹³⁴ Ellentétben az apológia egyes képviselőivel, nem feltételezem, hogy Bangha korábbi történelmi megítélőit rosszindulat vagy egyházellenes elfogultság jellemezte. A páter működése igen ellentmondásos volt, melynek árnyoldala sajnos erősen dominált: a pátert minden nemes indíttatása ellenére heveny cinizmus jellemezte, s még akkor sem tudta megállni, hogy a szenvedő zsidóságon gúnyolódjon, ha amúgy éppen „bajba jutott embereként” utalt rájuk.¹³⁵ Ezek mellett betekintést nyerhettünk a páter munkásságának olyan egyéb aspektusaiba is, melyek éppen az általa vallott

130 *Uő*: Korképek (1939) i. m. (9. jz.) 512–513.

131 *Uő*: Állam-isten és liberalizmus i. m. (45. jz.) („Nem ez a morál, az államistenítés vezetett-e végeredményben arra a minden kultúrát megcsúfoló négy esztendő véres öldöklésre, amelyet világháborúnak nevezünk?”)

132 *Uő*: Korképek (1934, 1936). In: BBÖM XVIII. 431. (idézet), 488.

133 Az ilyen fent idézett fajvédelem-ellenes vagy zsidó érdekeket képviselő cikkeket valamilyen mértékben árnyalja, hogy 1943-ban az *Egyedül Vagyunk* emlegette fel Bangha nevét, pár alkalommal pedig Meskó Zoltán és Maróthy (Meizler) Károly idézte őt a parlamentben. Ld.: *Surányi Gábor*: Miért hallgatnak Bangha páteréről? *Egyedül Vagyunk* 1943. augusztus 27. 14.; Meskó Zoltán felszólalása. 1939. június 28. Képviselőházi napló, 1939. I. köt. 272.; Meskó Zoltán felszólalása. 1940. május 3. Képviselőházi napló, 1939. V. köt. 479.; Maróthy Károly felszólalása. 1940. június 5. Képviselőházi napló, 1939. VI. köt. 113. Igaz, ez a három hivatkozás jóval kevesebb, mint a nyilasoknak egyértelműen kútfőül szolgáló Prohászka Ottokár konstans hungarista citálása a nemzetgyűlésben. Bangha még az 1920-as évek elején azonban meglepő módon a magát demokratikusnak tekintő ellenzéki erők felszólalásaiban szerepelt méltató szavak kíséretében: Giesswein Sándor felszólalása. 1921. február 22. Nemzetgyűlési napló, 1920. VIII. köt. 74.; Bródy Ernő felszólalása. 1921. február 28. Nemzetgyűlési napló, 1920. VIII. köt. 264.; Sándor Pál felszólalása. 1928. június 19. Nemzetgyűlési napló, 1927. XIV. köt. 171.

134 *Molnár A.–Szabó F.*: i. m. (25. jz.) 15.

135 *Veszprémy L. B.*: i. m. (3. jz.) 128.

katolikus értékrenddel állhattak konfliktusban – s ily módon, a korábbi, téves fenn tartásoktól is megszabadulva, objektív kritikát kaphattunk a páter közéleti működéséről.

Bangha Béla *A jezsuita rend és ellenségei* című munkájában aljas vádnak nevezte, hogy egy jezsuita „szemrebbenés nélkül [...] raboln[a], lopn[a]”, s hogy „a cél szentesíti az eszközt” elvét alkalmazná: „Abban az értelemben [...] hogy a jó cél akármilyen, még oly erkölcstelen eszközt is megengedetté tesz, ezt az elvet soha jezsuita nem tanította, sem nem helyeselte vagy gyakorolta.”¹³⁶ Ennek ellenére nem valószínű, hogy a fenti idézetek más benyomást kelthetnek az objektív szemlélőben, mint ezen állításoknak a páter esetében való igazolását. Bangha nem támogatta a fajelméletet, nem volt pogrompap és kiűzni sem akarta a zsidóságot, ám más téren – erőszakos, antiszemita újraosztási terveivel – kétségkívül mérgezte a korabeli közéletet. Egyes konzervatív írásai a náciizmus, a fajelmélet és az – egyházellenes – totális állam esetében bizonyosan ma is megállják a helyüket. Más munkáira azonban igaz, amit maga írt *Az apostolkodás rövid kézikönyvében*: „A féltékenység, a gáncoskodás” – és tegyük hozzá: az irigység – „a legistenibb munkához, a lélekmentéshez csakugyan nem illik”.¹³⁷ S csakugyan nem illett.

LÁSZLÓ BERNÁT VESZPRÉMY

AN OLD-FASHIONED JESUIT ANTI-JUDAIST

BÉLA BANGHA SJ IN THE LABYRINTH OF THE JEWISH QUESTION

The present study aims to explore from a new perspective the rather ambivalent relationship of Bangha Béla SJ to the Jews, partly on the basis of hitherto unused sources and partly by reassessing old ones. On the one hand, the author rejects those older views which regarded Bangha as a demagogue rooted in Nazi-type racism, a mere „pogrom-priest” who would have unleashed anti-Jewish violence by his speeches, or dreamt in his works about the final extermination of the Hungarian Jews. On the other hand, he definitely abstains from clearing father Bangha of the charge of anti-semitism, which is clearly manifested in his writings analysed in the paper. Yet Bangha’s anti-semitism is analysed here basically in the framework of his ideas on social progress, social justice and state redistribution. At the same time, a similar emphasis is put on the missionary calling of Bangha, and on the influence exerted upon his relationship with the Jews by his activities as a „rescuer of souls”.

Veszprémy László Bernát (Veritas Intézet)

136 *Bangha Béla: A jezsuita rend és ellenségei. Magyar Kultúra, Bp., 1928. 85., 122.*

137 *Uő: Az apostolkodás rövid kézikönyve i. m. (27. jz.) 6–7.*

CONTENTS

STUDIES

- Ádám Bollók–János B. Szabó: How Did the Hypothesis on the Khazar Origin of the Information Preserved in Chapter 38 of *De administrando imperio* Disappear from Hungarian Historiography. A Historiographical Case Study 347
- Andor László: Why István Illésházy Joined István Bocskai (1605) 379
- Árpád Tóth: 'Aping' or adaptation? The Pest voluntary societies of early 19th century as followers of Western patterns 399

DEBATE

- Tamás Pálosfalvi: How Long Did the Siege of Belgrade Last in 1440? Reflections on an „extremely obscure” event 417

WORKSHOP

- László Bernát Veszprémy: An Old-fashioned Jesuit anti-Judaist. Béla Bangha SJ in the Labyrinth of the Jewish Question 439
- Gusztáv Kecskés D.: Relations between the Office of the UN High Commissioner for Refugees (UNHCR) and the Kádár Administration during the Hungarian Refugee Crisis of 1956 463

DOCUMENTS

- Tibor Marti: Unpublished Charters from the legacy of Beatrice of Naples 491

E számunk szerzői

B. SZABÓ JÁNOS PhD, tudományos munkatárs (Budapesti Történeti Múzeum) • BOLLÓK ÁDÁM PhD, tudományos munkatárs (MTA BTK Régészeti Intézet) • KECSKÉS D. GUSZTÁV PhD, tudományos főmunkatárs (MTA BTK TTI) • LÁSZLÓ ANDOR történész (Szárliget) • MARTÍ TIBOR PhD, tudományos munkatárs (MTA BTK TTI) • PÁLOSFALVI TAMÁS PhD, tudományos főmunkatárs (MTA BTK TTI) • TÓTH ÁRPÁD, dr. hab., egyetemi docens (Miskolci Egyetem) • VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT, tudományos segédmunkatárs (Veritas Intézet)

MTA BTK = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont

TTI = Történettudományi Intézet

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható

Ára: 1000 Ft
Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék),
illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban (1053 Budapest,
Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Történelmi Szemle 2017-es évfolyamának
megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap és
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

nka

Nemzeti Kulturális Alap

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ